

Opća obilježja trgovine u prvoj polovini xx stoljeća u hrvatskim pokrajinama

Trgovina u predratnom razdoblju

Hrvatske pokrajine bile su na pogodnim trgovačkim putovima i u njima je i u srednjem vijeku bilo mnogo trgovačkih središta i "slobodnih kraljevskih gradova" s posebnim povlasticama i upravnom autonomijom.. U njima je uvijek bilo dosta trgovaca i trgovačkih dućana, pogotovo ako se njima pribroje i obrtničke radnje u kojima su obrtnici sami prodavali svoje proizvode. U tim gradovima, ali i drugim manjim mjestima, bilo je i godišnjih pa i mjesečnih sajmova na kojima se trgovalo uglavnom svim vrstama roba. Sve je to davalo znatne mogućnosti trgovanja pa je bio i broj an trgovački «stalež», posebno u gradovima, već pod kraj srednjeg vijeka.. Mađarski trgovački zakon iz 1874. sa svojim kasnijim dodatcima bio je potvrđen i od hrvatskog Sabora, te važio i u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji, dopuštao je slobodu poslovanja trgovinom i obrtom svim zainteresiranim bez obzira na stručnu osposobljenost. Stoga se trgovina u narednim desetljećima razvijala stihijski i nastao je veliki broj raznovrsnih dućana, malih i velikih, sitničara pa i «nadri trgovaca» s posebnom vrstom pokretnih dućana, kao i pokućaraca. Veletrgovci su živjeli uglavnom u gradovima. Većinu gradskih trgovaca činili su profesionalni trgovci sa svojim posebnim dućanima, ili dućanima mješovitom robom, najčešće životnim namirnicama, a uz njih je bilo i sitničara pa i pokućaraca. U manjim mjestima trgovci su često bili i obrtnici i gostioničari, a bilo ih je i u selima, i oni su svoju egzistenciju dopunjavali u poljodjelstvu, jer su uz kuću i dućan imali i manje zemljišne posjede ili barem vrtove. Ta im je dvojnost pomagala da prežive i u kriznim godinama. Oni su bili najčešće trgovci siromašni kapitalom, pritisnuti konkurencijom većih dućana, pa je upravo zbog te dvojnosti rastao sloj trgovaca. Osim tih profesionalnih trgovaca bilo je dosta ljudi koji su se povremeno bavili trgovinom, najčešće po sajmovima, ili nudili robu po seoskim kućama, pa su ih nazivali pokućarcima, i od njih se kasnije razvila profesija trgovačkih putnika. Sajamskih trgovaca, koji su svojom robom išli od sajma do sajma, bilo je

također dosta sve do 30-tih godina, kada je smanjen i broj sajмова.

Struktura trgovačkih radnji na području zagrebačke TOK početkom XX stoljeća s obzirom na odnose gradova i manjih mjesta-trgovišta bila je slijedeća: (1902.g.)¹

godina	Zagreb	u 10 gradova	u 34 kotara	sveukupno
1902	1.242	2.003	5.367	7.360

Od navedenih bili su jedna trećina sitničari. Većina trgovačkih radnji bila je u gradovima s time da su djelomice to bile i obrtničke radnje u kojima su obrtnici prodavali svoje proizvode. Odnos trgovaca i obrtnika u gradovima bio je slijedeći 1910 godine ²

gradovi	trgovaca	obrnika
Bjelovar	74	832
Karlovac	167	360
Koprivnica	64	281
Kostajnica	52	182
Križevci	37	233
Petrinja	40	250
Sisak	102	218
Ivanić	24	156
Varaždin	201	665
Zagreb	1.242	2.345
ukupno gradovi	2.003	4.972
ukupno kotarevi	5.367	10.545
sveukupno	7.360	15.517

S obzirom na vrstu trgovačkih radnji po gradovima taj je omjer bio je na području zagrebačke trgovačke komore slijedeći: 1910.g.³

---

¹ Izvještaji zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore za navedenu godinu

² Isto za navedenu godinu

³ isto

vrste trgovačkih radnji		Vara	Kopri	Bje	Pet	Kri	Grad		
Zagreb	Karlovac	ždin	Sisak	vnica	lovar	rinja	ževci	ovi	
Trgovine drvom	42	6	12	10	2	6	1	1	80
Trgovine stokom	3	0	0	2	3	0	0	2	10
Trgovina svinjama	1	0	55	1	4	0	0	1	62
Trgovine vinom	22	9	2	4	1	5	2	1	46
trg.prehramb.proizvodima									
155									
55	38	40	25	13	30	19	17	337	
trg.manufakturnom robom									
39	5	14	6	4	11	4	4	87	
Otpremnici	8	2	2	4	0	1	1	0	18
trg.željeznom robom	5	7	4	3	0	3	2	1	15
trg.peradi i jaja	21	8	2	1	3	3	4	0	42
agenti komisionari i sl.									
66	8	8	5	1	2	10	0	100	
Trgovci odjeće i obuće									
30	17	2	4	4	8	4	2	71	
trg.poljoprivrednih									
proizvoda									
16	8	8	5	3	5	0	2	47	
trg.voćem, cvijećem i									
piljr	429								
		17	8	6	1	19	0	6	306
trg.zlatom i draguljima									
10	2	1	1	0	0	0	0	14	
Sitničari	309	82	28	23	14	10	14	5	485
sve ostale trgovine	298	61	66	33	30	30	10	19	547
Ukupno									
Trgovine, nov. zavodi iz adruge									
1.321	277	260	140	92	143	78	72	2.383	

Među trgovačkim radnjama bilo je najviše sitničarija, a posebno ih je mnogo bilo u manjim mjestima, čemu su pogodovale okolnosti i potrebe stanovništva, kao i činjenice da ta vrsta trgovine nije morala biti upisana u trgovačke registre. Trgovci sitničari nisu morali imati trgovačko obrazovanje, bili su oslobođeni vođenju poslovnih knjiga, a poreze su plaćali paušalno. Takav zakonski status sitničarskih trgovina omogućavao je zlorabe u plaćanju poreza, kojima su bili opterećeni protokolirani trgovci. Budući da se trgovinom mogao baviti svatko, među sitničarima je bilo i polupismenih ljudi, što je krnjilo ugled trgovačkog staleža. Upravo na te nedostatke upozorava Izvještaj zagrebačke TOK iz 1902 slijedeće: "Opaža se da se putem sitničarstva

uvlače u trgovački stališ elementi koji tečajem vremena empiričkim načinom stječu doduše neku poslovnu rutinu, ali koji radi pomanjkanja elementarne naobrazbe stoje na tako niskom stupnju da trgovačkom stališu ne služe ni najmanje na čast, već ga nasuprot pred ostalim društvenim razredima ponizuju». Slične izjave su ponavljane i kasnijih godina. Zanimljivo je da trgovački odsjek Komore u tom svojem protestu protiv sitničara nije tražio njihovo obavezno stručno obrazovanje, već da takve radnje moraju biti upisane u trgovačke registre i plaćati poreze kao i ostali trgovci, odnosno voditi poslovne knjige, a što je izražajnije rečeno i u Izvještaju iz 1904.: "Pretežna većina iskazanih sitničara u istinu su pravi trgovci, koji se samo skrivaju pod plašt sitničarstva, odnosno koji zlorabe ustanovu trgovačkog zakona, kako bi se oteli dužnosti protokoliranja svoj tvrtke i snažanja istih tereta koje vrše deklarirani trgovci mješovitom robom." Isti su problemi ostali aktualni sve do početka 30-tih godina, ali su i tada po novom zakonu sitničari ostali kao posebna i djelomično povlaštena kategorija, iako pod strožim nadzorom.

Protokolirane trgovce je posebno zabrinjavao stalni porast broja sitničarskih radnji te traže ograničenja za otvaranje novih. Oni su se čak usprotivili prijedlogu mađarske trgovačke komore da se i sitničarima uvede obvezno stručno obrazovanje, nego traže ograničavanje njihova broja. Takav pristup pokazivao i slabost trgovačkog obrta na području zagrebačke TOK, a na drugim područjima još i više, jer su probleme sitničara i odnosa s njima svodili više na uklanjanje nelojalne konkurencije nego stručnog sređivanja trgovine. Istovremeno su i obrtnici nastojali ukloniti nelojalnu konkurenciju "nadriobrtnika" zahtjevom za stručnom naobrazbom. Trgovci su bili skloniji administrativnom nadzoru trgovačkih radnji i prometa roba te na taj način suzbijanju konkurencije sitničara. Navedeni odnos proizlazio je također iz strukture trgovaca među kojima je bilo najviše važna

konkurencija.

Ako se izuzme malobrojne trgovine manufakturnom i industrijskom robom, najviše je bilo trgovina poljoprivrednim proizvodima. Obrtničke proizvode prodavali su uglavnom obrtnici, koji su ih proizvodili, pa su to bile neke mješovite obrtničko-trgovačke radnje-radione i dućani. Po tim pokazateljima trgovina u hrvatskim pokrajinama početkom XX Stoljeća nije znatnije odmaknula po svojoj strukturi od srednjevjekovne. Ona je bila usitnjena te maloprodajna i odražavala je opću nerazvijenu privrednu strukturu zemlje.

Trgovina na veliko nije u hrvatskim pokrajinama izrastala iz srednjih trgovačkih radnji, već uglavnom iz velikih sajмова. U predratnom razdoblju bilo je malo većih trgovina, zbog velike konkurencija uvoza raznih robu iz drugih dijelova Austro-Ugarske i stranaca-trgovaca, koji su uglavnom održavali tu vrstu trgovine. Nazivani su grosisti i najviše su trgovali stokom, drvetom te žitaricama. U Zagrebačkom Trgovačkom domu održan je i prvi sastanak grosista drvotržaca iz cijele Austro-Ugarske te njemačkih s kojima su trgovali. Tom je prigodom raspravljano o trgovini drvom u globalnim razmjerima o čemu je izrađena i posebna monografija.

Neposredna pobuda za održavanje spomenutog skupa bila je kriza drvom i drvenom robom koja je nastupila kao posljedica svjetske novčane krize 1907. i uslijed koje su znatno smanjene mogućnosti kreditiranja trgovine na veliko, a ona je uglavnom poslovala uz pomoć novčarskih kredita. Drvo iz slavonskih šuma izvoženo je na evropsko i druga međunarodna tržišta u velikim količinama, a također stoka te cerealijske, a za sve je trebalo osigurati i kredite. Osim toga na evropskim tržištima javila se konkurencija uvoza drva iz američkih te iz bosanskih šuma. Budući da su u Bosni većinom šumske površine bile državni erar i prije i poslije aneksije, njihova je eksploatacija bila jeftinija pa i cijene niže na tržištu. Na skupu je također upozoreno na istovrsne probleme u drvnoj industriji posebno, zbog povlačenja kapitala francuskog društva Societe d' importation de Chene. Ono se povuklo nakon 35 godina poslovanja u Gorskom kotaru te u slavonskim šumama, uslijed čega je propalo više i pilana i tvornica drvne industrije u tim krajevima.

Pilane u vlasništvu tog društva, ili od njega financirane, obrađivale su hrastovu građu i ostalo građevno drvo te omogućavale njihov izvoz na evropska tržišta. Obustava rada njihovih pilana i poduzeća osjetila se znatno u drvnjoj industriji pa i trgovini drvom. Osim drvom trgovalo se i drvnim derivatima, posebno taninom koji je izvožen u znatnim količinama na evropska tržišta i korišten za impregnacije kože.

Od ostalih roba trgovalo se uglavnom poljoprivrednim proizvodima i njihovim preradevinama; brašnom, vinom, pivom, žestom, pjenicom na veliko i malo. Mlinovi u Srijemu i Slavoniji mljeli su žito dovoženo iz Mađarske, ali je takva, kao i ostala trgovina u većim količinama, bila u domeni trgovaca iz drugih krajeva Austro-Ugarske. U trgovini poljoprivrednim proizvodima i stokom na veliko bilo je i domaćih trgovaca, ali su oni najčešće sudjelovali u toj trgovini kao posrednici između veleposjednika-proizvođača i stranih trgovaca, posebno u trgovini žitaricama i stokom. U trgovini ostalim poljoprivrednim proizvodima-bilo je više domaćih trgovaca koji su na sajmovima kupovali na veliko te proizvode-na primjer krumpir, voće, i sijeno i drugo te ih preprodavali trgovcima u maloprodaji ili industrijskim poduzećima za preradu.

U trgovini žitaricama posebno je mjesto imao grad Sisak, zbog plovnog puta Dunavom i Savom do njega i njegove luke iz koje je zatim roba pretovarena i otpremana prema Karlovcu i dalje u hrvatske jadranske luke. Smješten na razmeđi putova od srednje evropskih i balkanskih te blisko istočnih prostora i jadranskih luka, Sisak se razvio u drugoj polovini XIX stoljeća u prometnu riječnu luku i istovarno središte s velikim javnim skladištima i mlinom.

U Izvještaju zagrebačke TOK iz 1902 pokazuje značaj sisačke luke slijedećim: »Središte trgovine sa žitaricama i sočivicama, koja je među trgovačkim granama u ovomorskom području naj rasprostranjenija, nalazi se u Sisku. Sisačka javna skladišta imaju svjetski značaj, dok zagrebačka

lokalni.» Godine 1906, odnosno neposredno prije početka krize, promet sisačke luke iznosio je ukupno 710.000 kvintala, što je prevoženo u hrvatske krajeve, Kranjsku, Rijeku, Trst i Austriju. Taj je promet preko sisačke luke znatno konkurirao i prometu preko crnomorskih luka.

Žitarice iz Siska otpremene su željeznicom preko Karlovca u hrvatske jadranske luke ili preko Zagreba u Trst. Međutim, trgovina žitaricama na veliko ovisila je o prilikama u novčarstvu, odnosno o kreditima koje su trgovci dobivali od novčanih zavoda, koji su kreditirali i kampanju žitarica, a kako je kriza utjecala i na trgovinu tako i na promet u sisačkoj luci o čemu govori Izvještaj zagrebačke TOK iz 1908. slijedeće da "trgovački promet u tom nekad veoma znamenitom trgovačkom emporiju ograničio se na popunjavanje lokalnih i susjednih potreba.»

Uz cerealijske i drvom najvažnija i najopsežnija bila je trgovina stokom i stočarskim proizvodima. U sjevernim, a djelomično i južnim, hrvatskim pokrajinama uzgajano je mnogo krupne stoke i ona je bila vrlo cijenjena na evropskim tržištima, pogotovo goveda. Stoka je uvijek, zbog svoje pokretljivosti i isplativosti, bila seljaku najveća vrijednost i on je stoljećima preferirao uzgoj stoke. Stoga je ona uvijek bila vrijedna trgovačka roba kako za uzgajivače tako i za trgovce. Tijekom vremena neke vrste stoke su bile manje ili više preferirane, bilo zbog mesa, mlijeka i mliječnih proizvoda ili drugih razloga, ovisno od interesa tržišta. Naime, i tržište stokom i stočnim proizvodima se mijenjalo pa je tako na primjer uzgoj sitne stoke i pernate porastao početkom stoljeća kao i više korištenja stočarskih proizvoda poput mlijeka i jaja, zbog povećanja standarda stanovništva i njegove brojnosti. Postepeno je i vučna stoka manje tražena na tržištu pa i uzgajana, jer ju je sve više potiskivala mehanizacija u poljoprivredi i prometu.

Sitnom stokom trgovalo se u većim količinama kako živom tako i mesom, naročito mesom svinja i ovaca. Ipak je krupna stoka, usprkos sve prisutnije američke konkurencije na evropskom tržištu, bila najvažniji

izvozni stočni proizvod iz hrvatskih pokrajina. Tako je na primjer od 1906. do 1910. izvoz goveda uvećan za 14 puta, a prihod od trgovine od 10 na 70 miliona uglavnom zbog potreba vojske. U predratno vrijeme je znatno povećana i trgovina mlijekom pa su osnovane i dvije velike mljekare u Vrbovcu i Božjakovini iz kojih su izvoženi mliječni proizvodi u više evropskih zemalja. Na povećanje potrošnje mesa i ostalih stočnih proizvoda utjecalo je povećanje broja gradskog stanovništva i standarda prehrane stanovništva, uslijed socijalnih reformi i povećanja nadnica, kao i bržeg prometa kapitala u poljoprivredi i trgovini njezinim proizvodima. Razvijeni sistem sajмова, posebno stočnih, omogućavao je uspješnu trgovinu stokom ne samo na unutarnjem već i vanjskom tržištu pa je bio znatan izvoz nekih vrsta stoke kako krupne-konja i goveda-, a od sitne svinja i ovaca te peradi i jaja. Tako je na primjer samo na zagrebačkom području 1902. održano ukupno 3.220 stočnih sajмова na kojima je prodano približno 570.000 svinja, što je u tadanjim uvjetima uzgoja bila velika količina. Najviše stoke je izvoženo u Austriju i Njemačku, koje su i kasnije u međuratnom razdoblju ostale glavni uvoznici stoke iz hrvatskih pokrajina. I mliječni proizvodi su imali dobru prođu na inozemnom tržištu pa je mlijeko izvoženo na primjer čak i u Švicarsku, što je dalo poticaja osnivanju više mljekarskih zadruga. Jaja su izvožena u Englesku, Švicarsku, Njemačku te Austriju i Sloveniju, a perad je najviše uzgajana u Hrvatskom zagorju. Bilo je 20 trgovačkih tvrtki koje su izvozile te proizvode.

Na veliko se trgovalo i vinom i uljem, posebno u južnim i sjevernim hrvatskim pokrajinama. Nakon ukidanja feudalnog sustava, trgovina vinom nije više bila monopol feudalaca, pa je vinom i ostalim alkoholima mogao trgovati svatko, ali je morao plaćati državne takse, jer je uveden državni monopol trgovine na te proizvode. Tako su alkoholna pića, posebno vino, postali kurentna trgovačka roba. Trgovina vinom ovisila je znatno i o prirodnim uvjetima i prilikama u njegovoj proizvodnji-u vinogradarstvu. Proizvodnja vina za tržište, kao i proizvodnja ostalih alkoholnih pića, a posebno trgovanje njima, iziskivalo je veće uložne kapitale, pa je ta

trgovina provedena uglavnom na veliko i zatim distribuirala u maloprodaju. Da bi unaprijedili proizvodnju i trgovinu vinom organiziralo je Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo 1909. sajam vina na kojem je sudjelovalo 749 izlagača vinogradara. Sajam je održan najprije u Zagrebu, a zatim u Pragu. Slijedeće godine organiziran je sajam vina u Bjelovaru od Saveza gostioničarskih zadruga. Iste je godine u cilju unapređenja proizvodnja i trgovine vinom i pivom osnovana Središnja zadruga hrvatskih vinogradara sa sjedištem u Zagrebu. Izvoz je bio namijenjen uglavnom u zemlje Austro-Ugarske, ali i druge evropske zemlje.

Trgovina uljem bila je vezana uz industrijsku proizvodnju ulja i na području sjevernih hrvatskih pokrajina već je u predratno vrijeme djelovalo nekoliko tvornica ulja.

U predratno vrijeme bio je uvriježen poseban način trgovine poljoprivrednim proizvodima za industrijsku preradu, pa i veletrgovinu, u kojoj je često veleposjednik bio kreditor tako da je isporučivao svoje proizvode izravno tvornicama ili veletrgovcima, a oni su plaćali nakon prodaje robe. To je bio dosta primitivan način poslovanja, ali u zemlji siromašnoj kapitalom i najefikasniji, što se osjetilo posebno u i međuratnom razdoblju, kada je uglavnom nestalo veleposjeda. U toj je trgovini participirao veleposjednik kao proizvođač na veliko i izvoznik robe, pa je domaćoj trgovini ostajalo znatno manje za trgovanje. Velika konkurencija mađarske poljoprivrede i izvoznika uvelike je konkurirala izvozu poljoprivrednih proizvoda iz hrvatskih sjevernih pokrajina, posebno na balkansko tržište ,gdje su i hrvatski trgovci tražili svoje učešće u trgovini. Konkurencija se javljala i u izvozu na zapadno evropska tržišta pa čak i konkurenciju na hrvatskom tržištu, što je izazivalo političke implikacije.

U trgovini industrijskih roba, pogotovo uvoznih, a to su bili najviše strojevi i željezna roba, trgovina je bila uglavnom kartelirana,

uvezena iz drugih zemalja Austro-Ugarske i domaćim trgovcima na raspolaganju samo u maloprodaji. Često su industrijski proizvodi i skladišta za njih bila u vlasništvu inozemnih proizvođača i trgovaca. Konkurencija industrijske robe iz drugih krajeva Austro-Ugarske nije pogađala samo hrvatske obrtnike i industrijalce, već i trgovce. Osim trgovina u vlasništvu stranaca bilo je dosta i trgovačkih putnika inozemnih tvornica, naročito u međuratnom razdoblju, koji su putem narudžbi prodavali njihovu robu, pa su učestali bezuspješni zahtjevi hrvatskih trgovaca da se administrativnim odredbama ograniči takva trgovina.

Glavni problem trgovini u predratno vrijeme bila je vozarina robe, koja je bila pogodovana za velike relacije, pa je bio jeftiniji prijevoz roba iz Budimpešte i Beča do jadranskih luka nego iz hrvatskih pokrajina. Stoga su bile česte pritužbe hrvatskih trgovaca, zbog nepravednih vozarina, do te mjere da su prerastale u političke sukobe s mađarskom vladom.

U hrvatske pokrajine uvožena je roba iz drugih zemalja Monarhije i tom robom je pokrivano tržište tako da je kočilo razvoj domaće industrije, što je također bio jedan od važnih razloga nezadovoljstva hrvatskih privrednika i sukoba na relacijama austro-ugarskih i hrvatskih interesa o čemu govori i Izvještaj TOK iz 1902 slijedeće. » Početkom prošle godine ustrojeno je u Zagrebu komercijalno zastupstvo Kraljevskog ugarskog muzeja iz Budimpešte za Hrvatsku te povjereno Hrvatskom trgovačkom dioničkom društvu. Posredstvom ovog zastupstva raspačano je g. 1902 po Hrvatskoj i Slavoniji preko 2,5 miliona kruna proizvoda mađarske industrije i to ponajviše tekstilne tkane i modne, pamučne, vunene i željezne robe, svakovrsnih strojeva, napose gospodarskih». Takav pravac mađarske politike prema hrvatskoj privredi izazivao je veliko nezadovoljstvo kako među privrednicima tako i široj javnosti, odnosno građanstvu na svim razinama društvenog i političkog života u hrvatskim

pokrajinama i doveo pod kraj rata do raskida državne zajednice s Austrijom i Mađarskom.

Trgovci su nastojali da svoje poslovanje promiču na dva načina: uključivanjem u privredne tokove i njihovo usmjeravanje prema potrebama tržišta, ali i kreiranjem tržišta, te osnivanjem strukovnih organizacija za promicanje svojih interese bilo prema državnim institucijama, bilo u zajedničkom suzbijanju nelojalne konkurencije. U oba smjera djelatnosti posebnu ulogu imao je Trgovački dom u Zagrebu, a zatim Zemaljski savez trgovaca.

Trgovački dom osnovan je 1900. u okviru zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore i u njegovu osnivanju sudjelovali su svi veći hrvatski novčani zavodi i bogatiji poduzetnici trgovci, s ciljem da putem te institucije promiču kod vlade trgovačke interese. Tijekom svojeg djelovanja Trgovački dom je bio mjesto okupljanja ne samo trgovaca već i svih značajnijih hrvatskih poduzetnika i na njegovim su sjednicama potaknuta osnivanja mnogih privrednih udruženja i institucija, a među njima i Zagrebački zbor i Zagrebačka burza. Trgovački dom je imao odmah po osnivanju 295 članova, koji su bili raspoređeni u više strukovnih sekcija. U više mjesta u hrvatskim pokrajinama imao je svoje filijale, a u Zagrebu sjedište i društvene prostorije te čitaonicu. Djelovanje Trgovačkog doma nadzirao je Upravni odbor i na njegovu inicijativu održano je mnogo gospodarskih sastanaka i osnovano više institucija kao na primjer Savez novčanih zavoda, Zagrebačka burza, Zagrebački zbor kasniji velesajam i druge. U nastojanju da zadobiju utjecaj u državnim gospodarskim institucijama uspjeli su dobiti svojeg predstavnika u vladinom Zemaljskom prometnom vijeću, ali za industrijsko nisu dobili suglasnost. U cilju zaštite domaćih trgovaca pokrenuto je i osnivanje njihovog stručnog saveza. Naime, trgovina kao i obrt i industrija

potpadali su zajedničkom ministarstvu trgovine u Budimpešti i po toj osnovi je Ugarski državni savez trgovaca iz Budimpešti pokušao proširiti svoje ingerencije i na trgovce iz hrvatskih pokrajina, što je izazvalo njihov otpor. Da bi se taj otpor institucionalizirao, na sastanku u Trgovačkom domu 1905. odlučeno je osnivanje samostalnog Saveza trgovaca Hrvatske i Slavonije, izrađena su zatim pravila Saveza i otposlana vladi na potvrdu i ona ih je slijedeće godine i potvrdila. Međutim Savez je formalno osnovan znatno kasnije, jer je upravni odbor Trgovačkog doma vodio sve poslove pa i one koji bi pripali tom Savezu. Tako je Upravni odbor Trgovačkog doma istupao i u ime trgovaca kao poslodavaca pa je na primjer posredovao i u sporu oko "nedjeljnog počinka" trgovačkih pomoćnika i trgovaca. Najprije je odbijen zahtjev trgovačkih pomoćnika, ali je uprava njihov zahtjev kasnije uvažila pod pritiskom sindikalne organizacije i štrajkova, pa su pomoćnici dobili slobodnu nedjelju kao i ostali radnici. Istom u tijeka rata Upravni odbor je pod pritiskom prilika više djelovao kao krovna organizacija te je 1917. na njegov poticaj osnovan Savez trgovaca. Međutim, odaziv trgovaca za pristup Savezu isprva je bio neznatan, a povećan kasnije, kada je pokrenuto njegovo djelovanje.

Osnivanjem Saveza trgovaca pomalo je odumirala i uloga Trgovačkog doma i posljednji veliki potez bio je poticaj za osnivanje Zagrebačke burze. Njegovu ulogu je postepeno preuzimao Savez trgovaca, koji ja osnovan prema Izvještaju zagrebačke TOK iz 1917. sa svrhom "...da prikupi u jednu cjelinu domaće trgovce, da zastupa opće staleške interese, da vrši u trgovačkim pitanjima upliv na zakonodavstvo i upravu te da trgovcima pripomogne do onakva zastupstva u parlamentarnim, općinskim i inih po trgovinu važnim korporacijama, kako to odgovara važnosti njihova staleža za gospodarstveni život naroda." Bilo je to vrijeme u kojem je trgovina teško poslovala zbog ratnog maksimiranja cijena, a sirovine su bile pod upravom savezne

komore u Budimpešti. U takvim je okolnostima više mogla djelovati ilegalna nego legalna trgovina, pa je prvi potez novog trgovačkog saveza bio zahtjev na državne institucije i vlast da suzbiju nelegalnu trgovinu, što je i kasnije neprekidno pokušavao cijelo međuratno razdoblje.

U trgovini je u hrvatskim pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji bilo uposljeno relativno mnogo ljudi pa je ona imala i socijalnu važnost. 1910 u trgovini bilo uposljeno slijedeći stanovništvo⁴

Vrste trgovine	Samostalni trgovci		činovnici		obitelji		pomoćnici		Poslovođe		pomoćni radnici		Načelnici	
	Muški	ženski	muški	ženski	muški	ženski	Muški	ženski	muški	ženski	muški	ženski	muški	ženski
Prava trgovina bez sitničara	2148	270	685	263	49	68	330	10	83	48	2699		413	
Trgovina mješovitom robom	1948	210	64	42	60	276	64	0	49	5	1216		54	
sitničarska trgovina	1.572	536	1	1	90	287	25	2	12	1	145		25	
otpremnic i komisionari	88	5	91	49	2	0	6	1	1	0	117		1	
ostale vrste prave trgovine	93	10	93	44	3	1	8	0	6	0	243		6	
Piljarska trgovina	481	577	0	0	25	30	1	0	1	0	9		1	
Kućarska trgovina	588	76	0	0	31	10	0	0	2	0	9		3	
agenti i mešetari	449	2	26	12	5	0	1	0	0	0	6		0	
pomoćni posovi trgovine robom	2	2	0	0	0	0	1	0	0	0	31		0	
novčarstvo, vjeresijstvo i osiguranje	18	2	1.442	182	0	0	7	0	1	0	3		1	
Javna stovarišta	1	0	13	3	0	0	5	0	0	0	25		1	
Ukupna trgovina i novčarstvo	7.388	1.688	2.415	596	265	672	448	13	155	54	4.494		505	

	Naučnici muški	Ženski	poslovni		svi		ukupno	privrednici i uzdržavani		
			sluge muški	ženski	muški	ženski		muški	ženski	sveukupno
1	933	37	796	15	7.723	1.124	8.874	10.489	7.929	18.418
2	1115	6	386	13	4.902	606	5.508	6.659	4.661	11.320
3	108	1	66	7	2.019	860	2.879	3.239	3.672	6.911
4	0	0	112	0	417	56	473	575	474	1.049
5	41	2	15	1	493	64	557	659	421	1.080
6	1	0	11	6	529	614	1.143	828	1.314	2.142
7	2	0	11	0	643	89	732	938	687	1.625
8	0	0	4	0	491	14	505	820	733	1.553
9	0	0	3	0	37	2	39	61	42	103
10	0	0	299	3	1.770	186	1.956	2.428	1.924	4.352
11	0	0	8	0	52	4	56	80	72	152
12	2.200	46	1.711	45	19.076	3.619	22.695	26.776	21.929	48.705

Trgovina je i u primorskim hrvatskim pokrajinama bila vrlo razvijana uglavnom u lukama i djelomično u većim kopnenim gradovima.

OPĆA OBILJEŽJA TRGOVINE U MEĐURATNOM RAZDOBLJU

OSNOVNI PROBLEMI TRGOVINE U MEĐURATNOM RAZDOBLJU

Poremećaj proizvodnje u tijeku prvog svjetskog rata izazvao je i poremećaj u trgovini u njenom dotadanjem načinu i tokovima. Struktura proizvodnje, posebno industrijske, bila je poremećena potrebama snabdijevanja ratišta i svega što je za njega zahtijevalo. Poremećena je i poljoprivreda i agrarna industrija, a posebno se osjećao nedostatak hrane, sirovina i roba široke potrošnje, što je izazvalo intervencije državne administracije na tržištu. Stoga je promet niza roba i sirovina stavljen pod kontrolu bilo da su administrativno određivane cijene roba, bilo da su dodjeljivane putem raznih "centrala" ili aprovizacionih institucija. Sve je to ometalo uobičajene trgovačke tokove pa ih djelomično i onemogućavalo i stvaralo uvjete raznih "divljih" putova i načina te posebno poremetilo strukturu trgovačkog "staleže", koja je temeljito izmijenjena. Stoga je u cijelom međuratnom razdoblju jedan od glavnih nastojanja kvalificiranih trgovaca bio njihov pokušaj za uspostavom posebnog staleškog statusa.

Trgovina je u tijeku rata poslovala u vrlo skućenim uvjetima. Osim nedostatka roba, cijeli privredni život i promet bili su podređeni ratnim potrebama, a Ministarstvo trgovine sa sjedištem u Budimpešti osnovalo je više trgovačkih centrala za raznovrsnu robu i tako provodilo kontrolu trgovine i raspoređivalo kretanje i dodjeljivanje roba. Time je bila ograničena unutarinja trgovina, a vanjske u pravom smislu nije ni bilo. Trgovačka tradicija i potrebe za robom kod stanovništva ipak su održale, iako u smanjenom obimu, ranije trgovačke tokove i omogućile njen kontinuitet kao i brzi oporavak u prvim poratnim godinama. Dapače tada se javljaju i veće mogućnosti razvoja, posebno u vanjskoj trgovini. Zemlje ranije države Austro-Ugarske postale su sada za hrvatske trgovce inozemstvo, ali su ranije veze zajedničkog ekonomskog područja opstale i u novim uvjetima, što je pružalo hrvatskoj trgovini znatne prednosti u novoj državnoj zajednici, kako s obzirom na razvoj unutarnje tako i vanjske trgovine. Zagrebački trgovci su to vrlo brzo pokušali iskoristiti pa je već 1919. osnovano Eksportno-importno dioničko društvo d.d. Zagreb. Bilo je utemeljeno s

dioničkom glavnicom od dva miliona kruna, i već u prvoj godini poslovanja bila je podignuta na četiri miliona. Osnivački kapital dale su Prva hrvatska štedionica, Hrvatska zemaljska banka d.d. u Osijeku, Jadranska banka u Trstu, Hrvatska sveopća banka u Zagrebu i Štedionica za Primorje u Sušaku, Zagrebačka industrijalna banka u Zagrebu i Ljubljanske kreditne banke u Ljubljani. Dakle interes za osnivanje takvog poduzeća bilo je na jednom širem planu zajedničkog poslovanja trgovačkog društva iz «prečanskih» krajeva i očitovao se u nastojanju za održavanjem ranijih veza i njihovo proširenje na novo jugoslavensko tržište. Velike planove tog društva i njegovih osnivača ističe Izvještaj poslovanja iz 1919 slijedećim:»Naši su osnivači, uviđajući važnost časa uvjereni da je jaka i uspješna trgovačka politika prvi uvjet za procvat i snagu svake države, htjela da i naše poduzeće doprinese svoj obol kod stvaranja jake Jugoslavije, da sudjelovanjem kod uvoza i izvoza povećamo blagostanje našega naroda i ojačamo trgovačku bilancu. Do ujedinjenja nismo imali ni domaćih društava ni pojedinaca koji bi se bavili uvozom i izvozom na veliko, već smo ovisili o Beču i Budimpešti. Naši su osnivači htjeli stvoriti društvo koje bi svojim velikim kreditom bilo u stanju da kupuje robu izravno od producenta u inozemstvu organizira izvoz i da oslobodi našu privredu od tuđinaca. Tako se našim trgovcima pružila prigoda da mogu kupovati inozemnu robu jeftinije na vlastitom tržištu. Jedino zdrav uvoz i izvoz može podignuti našu valutu i pojeftiniti cijene na našem tržištu. Ako ne možemo već danas pokazati one uspjehe, koje je naše društvo postavilo sebi kao cilj svome radu, to ne leži sva krivnja na nama, krive su tome prilike u kojima živimo."

Društvo je imalo velike planove i već u prvoj godini poslovanja promet sedam puta povećan od uložne glavnice s tim da je pola bilo uloženo u robu, a odnos dužnika i vjerovnika bio je 6: 9 miliona, što pokazuje i velike početne poteškoće u poslovanju, na što upozorava i spomenuti izvještaj, ali i spremnost da se poslovanje proširi usprkos početnim poteškoćama:"Kao cijeli naš privredni život morali smo se i mi boriti sa nesređenim prilikama na željeznicama, pošti, brzopjavu, telefonu, sa nesređenim pitanjima naše valute i t. d. Najveću nepriliku

zadalo nam je neriješeno jadransko pitanje, okupacija pomorskih krajeva, a osobito Rijeke, koja su vrata naše domovine, te smo s tim odrezani od zajedničkih krajeva Evrope i Amerike...Do sada smo otvorili naše podružnice u Beogradu i Bakru, koja potonja čeka na čas da bude prenesena na Rijeku. U najbliže vrijeme imaju se otvoriti podružnice u Splitu i Dubrovniku, koje će imati velikog udjela u našoj pomorskoj trgovini» Velika očekivanja tog društva nisu se ostvarila i njegovo poslovanje nije se odvijalo kako je bilo zamišljeno.

U prvoj poratnoj godini nedostatak roba kao i poremećaj tržišta nastupili su i zbog novih državno-upravnih okolnosti, jer su ranije veze sa susjednim područjima, koja su postala inozemna, bile prekinute, a novo unutarne tržište nije proradilo. Nedostatak roba, zakonske regulative, prometne poteškoće i teškoće u poslovanju na vanjskom tržištu otežavale su uspostavu regularne trgovine nekoliko poratnih godina. Potpuno su iscrpljene robne rezerve i stanovništvo gladno i bez osnovnih životnih potreba tražilo je raznovrsnu robu pa je svaka trgovina imala dosta dobru prođu. To je stimuliralo svu proizvodnju pa i trgovinu, ali je istovremeno izazivalo i kaotičnost tržišta.

Zbog teškoća usklađivanja unutarnjeg tržišta, ranije je uspostavljeno vanjsko nego unutarne tržište. Već 1920 javlja se porast izvoza i uvoza, smanjena je pasivna trgovinska bilanca da bi do 1924. postala aktivna, ali ne za dugo. Proradili su raniji izvozni trgovački putovi i uspostavljene veze među trgovcima, posebno sa susjednim i zapadnim zemljama, što je utjecalo i na unutarne tržište, povećana je konzumna snaga pučanstva i opticaj roba. Povoljna državna bilanca omogućila je bankama otvaranje kredita te kreditiranje industrije, što je imalo dvojaki učinak: povećanje roba na tržištu i veće zapošljavanje ne agrarnog stanovništva, a time i njegove kupovne sposobnosti. Seljak je mogao lakše prodavati svoje proizvode, jer je proradilo unutarne tržište pa je i on bio bolji konzument industrijske robe.

Nedostatak vagona i teškoće u prometu otežavale su nabavku roba legalnim trgovcima, posebno onima koji su trgovali robom na velikogrosistima, pa se raširila raznovrsna ilegalna trgovina raznih "nadrित्रgovaca". Trgovalo se od sajмова do prodaje robe u kućnim vežama, zbog nedostatka trgovačkog prostora, ali i uspostave novog načina trgovanja. Javlja se tzv. siva ekonomija i trgovina, koja je još dugo bila velika konkurencija legalnim trgovcima, te su učestali zahtjevi trgovačkih udruženja državnoj administraciji da zabrani nelegalnu trgovinu. Trgovačka konjunktura proizvela je mnogo trgovaca raznim vrsta trgovine, ali i nepažljivog kalkuliranja roba i njene prekomjerne nabave. To je u uvjetima inflacije također počelo blokirati trgovinu, jer trgovci nisu mogli plaćati naručenu robu, pogotovo oni koji su trgovali uz pomoć kredita, jer je roba postala preskupa. Prva poratna novčana kriza 1922/3 najviše je pogodila upravo trgovce i seljake. Nekoliko loših žetvi smanjilo je kupovnu snagu seljaka, a preveliki broj trgovaca i velike količine roba izazvali su nelojalnu konkurenciju u kojoj su stradali mnogi legalni trgovci s uhodanim poslovanjem, jer je roba prodavana ispod cijene da bi stekli obrtni kapital. Trgovina je prva osjetila i poteškoće inflacije pa se kriza u obliku nedostatka obrtnog kapitala javila najprije u trgovini. Već 1922, zbog smanjene vrijednosti dinara, a posebno krune koja je do 1925 bila važeća moneta, trgovci su imali velike gubitke. Naročito su imali poteškoća oni trgovci koji su robu naručivali u inozemstvu, a što je u poratnim godinama bilo uobičajeno, zbog poremećaja domaće proizvodnje, i roba je postala preskupa i teško plativa pa su mnogi trgovci morali u stečaj. Kriza obrtnog kapitala nastavljena je i u narednim godinama i utjecala na poslovanje svih vrsta trgovaca, odnosno većih i manjih trgovačkih poduzeća. U trgovini unutar zemlje vladala je velika raznolikost dapače i kaos, zbog nedostatka odgovarajućih legislativa kao i kreditne slabosti samih trgovaca.

U Izvještaju zagrebačke TOK iz 1928.g. žale se trgovci da postoji "daleko previše trgovaca svih branši i kategorija" i posebno se žale na trgovinu pomoću trgovačkih putnika i sitničarenje, na razne trgovačke zadruge, na rasprodaje roba i razne "nelojalne" reklame, nelegalan i

nesolidan i način poslovanja pomoću dugoročnog kreditiranja kupaca-na otplatu, što je pokazivalo i njihov konzervativan pristup trgovini. U tom su smislu bili i njihovi zahtjevi za osiguranjem egzistencije putem državnih dobava. Bile su to narudžbe roba za državne urede i vojsku. Kako nije postojao pravilnik o raspodjeli tih narudžbi nastajali su često sukobi oko njihove podjele između državnoj administraciji bližih-beogradskih trgovaca i onih iz "prečanskih» krajeva, pa su trgovci s područja zagrebačke komore tražili izmjene propisa koji omogućuju takve nepravilnosti: «...Pa iako država daleko bolje plaća u god 1928.nego je to ranije bio slučaj, ipak tek mali broj trgovaca prisustvuje i sudjeluje kod državnih dobava zbog teških uslova i ne trgovačkih postupaka kojemu je izvrgnut. Modalitet za odvijanje trgovačkih poslova sa državom još su uvijek takovi da se može mirno ustvrditi da država još sveudilj uz najvišu cijenu kupuje najgoru robu. Svi prijedlozi koji su išli za pojednostavljenjem procedure državnih dobava, isporuka i poduzeća, ostali su ne uvaženi. Kako će još dugo to trajati ne može se predvidjeti, ali svakako pokazali su se konačno i u izvještajima nabavnih komisija zahtjevi, koji idu za moderniziranjem i pojednostavljenjem posla. Sve to pokazuje da će doskora morati državne vlasti da uvide zastarjelost postojećih propisa te da pristupe temeljitoj reviziji zakona o državnom računovodstvu, a napose odjeljka «B» koji govori o državnim dobavama.»⁵ Stabilizacija dinara 1925.također se loše odrazila na poslovanje trgovine, jer je industrija, ostavši također bez obrtnog kapitala, uvelike rasprodavala robu po nižim cijenama i tako oduzimala trgovcima profit, pogotovo kod već naručene robe. Osim toga domaća trgovina bila je posebno zakinuta u kreditnoj restrikciji, koja je sa stabilizacijom nastupila u novčanim zavodima.

Trgovina je više od svih privrednih djelatnosti ovisila o

---

⁵ Izvještaj zagrebačke TOK za navedenu godinu

kupovnoj snazi domaćeg stanovništva, posebno radnika i seljaka.0 tome je vrlo ilustrativan jedan komentar zagrebačke TOKZ iz 1928.u kojem je objašnjen odnos trgovine i konzuma stanovništva te istaknuti neki prijedlozi o rješenju krize na osnovi koja je kasnije primijenjena u New dealu: » Za podignuće unutarnje trgovine, koja nažalost već više godina teško stradava od privredne krize, ima samo jedna mogućnost, a ta je u tome da treba pružiti zarad širokim slojevima pučanstva izvođenjem mnogih veoma nužnih javnih radova. Loše godine snizuju kupovnu moć potrošača, a naša država umjesto da gladnom pučanstvu pruži mogućnost zarade, a po tom i prehrane, dijeli hranu u naravi oskudnima. U godini 1928. razdijeljeno je tim načinom kukuruza u vrijednosti od više stotina milijuna dinara. Istom na intervenciju privrednih komora odustala je vlada da svu doznačenu svotu za pomoć oskudnima podijeli u naravi, te je odredila da se može od dodijeljenog kredita polovica upotrijebiti za javne radove. No i ova odredba donesena je u zadnji čas, jer se u praksi pokazala najboljom, jer oblasti koje su imale izvađati javne radove, poglavito ceste, putove, mostove i korita rijeka i potoka nisu raspolagale ni oruđem, a ni materijalom koji je za taj posao nužan...U nerodnim godinama proširuje se taj pojam pasiviteta na veliki dio naše države, a da se pri tome razlozi te oskudice u hrani točno ne istražuju. U to doba traži se hitna pomoć u hrani, no komora drži da je to apsolutno neispravno, već da bi trebalo u interesu pučanstva, a i privrede, narodu pomoći davanjem zarade...Po mišljenju komore bilo bi za sam narod kao i za državu mnogo zgodnije kad bi se u pasivnim krajevima sistematski iz godine u godinu pristupilo eksploataciji rudnih bogatstava, vodenih snaga i tako dalje, odnosno kad bi se narod poučavao na sađenje i gojidbu onog kulturnog bilja, koje u tom kraju, ma bilo i u kršu uspijeva. U krajevima gdje je to nemoguće, postoji još uvijek mogućnost da se s radnom snagom iz tih krajeva pristupi izgradnji željeznica, luka te državnih cesta, odnosno da se sa većim partijama radnika uz pogodovnu vožnju željeznicama u druge pokrajine

pristupi toliko isticanoj melioraciji podvodnih zemljišta, koja danas leže pusta, a mogla bi obzirom na svoje ogromne površine, gotovo podvostručiti kapacitet žitnog priroda naše države. Ovakav sistematski rad oko podizanja pasivnih krajeva mogao bi u iz tih danas pasivnih krajeva učiniti aktivne na korist cijele države. Zaposleno pučanstvo podmirivalo bi svoje potrebe kod mjesnih trgovaca koji plaćaju sve propisane poreze i namete, a ne bi kao sada živjelo na račun državne milostinje, a koja se često nije dijelila po potrebi, već po partijskoj pripadnosti.» Međutim, i prilikom rasprava o tim pitanjima ispoljile su se razlike između «prečanskih» krajeva i državne administracije, jer je beogradska vlada pokušavala srbijanski zakon iz 1889. protegnuti na cijelu zemlju, koji je u takvim slučajevima nerodice pasivnih krajeva predviđao sakupljanje hrane u naturi, što je u novim uvjetima predstavljalo velike poteškoće u odnosu na navedene prijedloge potreba gospodarstva u cjelini.

Trgovina je bila opterećena, kao i cijelo gospodarstvo, velikim i raznovrsnim porezima, a najteži je bio porez na promet. U svom godišnjem izvještaju Predsjedništva Saveza trgovaca za 1927/8 izraženo je najveće nezadovoljstvo tim porezom kao "odioznim" teretom svakom trgovcu, a posebno njegovim neravnomjernom naplatom: "... u svim našim nevoljama i oteščavanju našeg opstanka koliko u materijalnom toliko u moralnom smjeru, vuče se kao crvena nit odiozni porez na poslovni promet.. .Tražimo da nas se oslobodi od ove groze koja nad svakim pojedincem lebdi da će ga taj porez danas ili sutra upropastiti...Tražio sam da se do ukinuća ovog poreza uvedu postotne markice, koje će se lijepiti na svaki račun i pribrojiti dotičnom računu. Time će se taj porez staviti pod javnu kontrolu, time će svaki privrednik moći barem mirno spavati, a država će povećati svoj prihod s naslova tog poreza barem dvostruko. Time će biti onemogućeno da grad Zagreb plaća u jednoj godini 20 miliona dinara u jednoj godini, a grad Beograd samo jedan mali dio te svote." Međutim prijedlog nije prihvaćen od

poreznih vlasni pa je taj porez ostao glavnim predmetom nezadovoljstva trgovaca s državnom administracijom. Zategnuti odnošaji između trgovaca i poreznih vlasti proizlazili su ne samo zbog porezne politike već i načina ubiranja poreza. Istovremeno državna se administracija ponašala neracionalno u trošenju ubranih poreza te je i ona sama bila neuredan platiša, na što ukazuje i spomenuti izvještaj: "Mi praktični ljudi naučili smo da naše izdatke prilagodimo našim primitcima, dočim naše državno gazdinstvo ide upravo obrnutim putem...u velike poteškoće dolaze naša poduzeća uslijed neredovitog plaćanja od strane države. Ove neugodne činjenice dobrim su dijelom uzročnik novčane krize, u koju je zapala cijela naša trgovina.. Država bi tim više morala točno ispunjavati svoje obveze kao dužnik, jer je ona upravo nemilosrdna kod utjerivanja svojih tražbina kao vjerovnik.", Zbog svega toga trgovci su često isticali poreznu politiku glavnim krivcem veliko broja sudskih ovrha trgovina, mada su razlozi teškoća trgovanja bili više-vrsni, od slabe prodaje robe do velikih režijskih troškova. Zbog toga i Savez trgovaca traži veći utjecaj na Društvo za zaštitu vjerovnika, koje je bilo pod državnom zaštitom, odnosno njime nezadovoljni i njegovo ukidanje.

Zbog poteškoća s nabavom kapitala i uopće poslovanja, trgovcima kao i obrtnicima radna snaga, odnosno njeno iskorištavanje, bilo je glavni izvor akumulacije kapitala. Otuda je proizlazio i njihov otpor plaćanju zakonskih obveza osiguranja radnika kao i zakonskim odredbama o ograničenju radnog vremena. Zaštitno socijalno osiguranje trgovačkih pomoćnika, poslije puno otpora, ipak su prihvatili inokosni trgovci, pogotovo kada su i sami pod kraj 20-tih godina tražili takvo osiguranje za sebe i svoje obitelji. Uredbu o zatvaranju i otvaranju trgovačkih radnji, odnosno o radnom vremenu, nisu htjeli prihvatiti zbog više razloga. Tom je uredbom skraćeno radnog vremena zaposlenika, kako u obrtu tako i u trgovini, što nije odgovaralo poslodavcima, ali je taj

problem bio složeniji, posebno u manjim gradićima i selima, a u njima je bilo najviše malih radnji. Naime, su u dućane dolazili kupci najviše rano ujutro u podne i predveće, a upravo u to vrijeme je uredba ograničavala poslovanje. Još je veće nezadovoljstvo izazvala Uredba o zatvaranju trgovina u nedjelju, što je u Izvještaju TKZ za 1928 ovako prokomentirano:» Na nedjelje je najjači pazarni dan za sve trgovačke radnje. Kad trgovci u većim mjestima i selima sa žandarmerijskim stanicama nisu smjeli po prijašnjim propisima otvarati svojih radnji, jasno je, da su na njihov račun pravili poslove sitni trgovčići koji nisu bili na oku organa državne vlasti. Ovo je stanje bilo neodrživo pa je komora primala gotovo svakodnevno veliki broj žalbi iz privrednih krugova kojima se tražilo uređenje rada po nedjeljama. Uredbom uređeno je konačno to pitanje pošto je u čl.25. predviđeno da trgovačke i zanatske radnje u mjestima koja imaju ispod 10.000 stanovnika mogu biti otvorene nedjeljom kroz dva sata. Daljnja pozitivna strana Uredbe je konačno uređenje državnih i crkvenih praznika, koji su nakon mnogo godišnje borbe svedeni na pravu mjeru te točno označeni bez dvoumice za privrednike.»

Promet robama u trgovini u 20-tim i 30-tim godinama

Količinski kao i financijski u vanjskoj i unutarnjoj trgovini u

međuratnom razdoblju najvažnije su bile trgovine sirovinama: uglavnom drvom, i poljoprivrednim proizvodima- žitaricama, stokom i stočarskim proizvodima, a u tridesetim godinama također industrijskim proizvodima te robom široke potrošnje. Naj opsežnija i profitabilnija bila je trgovina poljoprivrednim proizvodima te agrarne industrije. Proizvodnja poljoprivrednih proizvoda i njihovih preradevina bila je u hrvatskim pokrajinama važna kako za vanjsku trgovinu, odnosno izvoz, tako i domaće, bilo zbog opskrbe gradskog stanovništva, bilo zbog opskrbe žitaricama pasivnih primorskih pa i središnjih hrvatskih pokrajina. Izvoz poljoprivrednih proizvoda iz hrvatskih pokrajina kao i cijele Jugoslavije bio je uglavnom u zemlje srednje Evrope i Sredozemlja.

Na vanjsko tržište izvozilo se od poljoprivrednih proizvoda najviše žitarice i u manjim količinama, voće, vino, ulje, posebno maslinovo, uljne preradevine, te ljekovito bilje ,posebno buhač. Navedenim proizvodima trgovalo se i u unutarnjoj trgovini s time da je u većim količinama bio zastupljen krumpir, a u gradovima i voćem i povrćem. Od preradevina bila je relativno dosta razvijena i proizvodnja brašna i uz brašno rasprostranjen je u gradovima brojnik pekarski obrt i trgovina proizvodima od brašna, uglavnom uz pekare. U trgovini žitaricama hrvatske pokrajine su sudjelovale s oko 30 posto jugoslavenskog izvoza, napose s kukuruzom, a u manjim količinama i voćem te vinom. Izvoz povrtlarskih proizvoda posebno voća i povrća potaknuo je standardizaciju tih proizvoda namijenjenih izvozu. Tako je Savez hrvatskih vinogradara 1931. na svojoj godišnjoj skupštini prihvatio rezoluciju u kojoj je zahtijevano ustanovljivanje vinogradarskih područja i sortiranja grožđa te sorti voća, koje se mogu saditi za prodaju i proizvodnju voćnih preradevina. Da bi se pospješilo takvo standardiziranje zatraženo oslobađanje od poreza za te proizvode, u čemu nije društvo uspjelo. Formirana je i Centralna komisija za izvoz voća pri Ministarstvu trgovine i industrije, ali nije puno pokrenuto u pravcu unapređenja voćarstva i vinogradarstva kao ni njihovoj industrijskoj

preradi, čemu je pridonijelo skoro izbijanje ratnih okolnosti.

U trgovini poljoprivrednim proizvodima mogu se razlikovati u međuratnom razdoblju dva perioda :jedan doba relativne konjunktura u 20-tim godinama i teške recesije, odnosno krize u 30-tim godinama, izazvane velikom konkurencijom američkog i ruskog žita na evropskom tržištu. I u drugoj polovini 30-tih godina bilo je promjenjivih razdoblja, pa je prvoj polovini bila velika kriza izvoza ,a u drugoj je povećan izvoz, ali po znatno sniženoj cijeni. Cijelo to razdoblje bilo je obilježeno tzv. škarama cijena, odnosno ne razmjernom odnosu cijena industrijskih proizvoda i poljoprivrednih, što je bilo jedan od glavnih razloga krize. Naime, smanjenje industrijske proizvodnje otežao je konzum stanovništva poljoprivredne proizvodnje s jedne strane i s druge smanjenje prihoda od poljoprivrede utjecalo je na kupovinu moć stanovništva, pogotovo seljačkog, na kupovinu industrijskih proizvoda.

Pod kraj 20-tih godina već se javlja kriza u izvozu, što se posebno osjetilo u izvozu žitarica, uslijed naglog smanjenja njihovih cijena na evropskom tržištu. Razlike u cijenama izvoza poljoprivrednih proizvoda su snižene od sredine 20-tih godina za 35 poena po indeksu Narodne banke. Iz hrvatskih pokrajina je od žitarica najviše izvožen kukuruz, a od ostalih roba drvo te stoka i neke rude. Međutim, kriza izvoza i tih roba nastupila je već pod kraj 20-tih godina, posebno drva, uslijed dopinga drva iz Amerike i Sovjetskog saveza na evropsko tržište, i trajala je više godina. Smanjenje sredinom i pod kraj 30 nastupilo je zbog predratne konjunktura. Izvoz stoke je smanjen zbog subjektivnih unutarnjih razloga: loših sanitarnih uvjeta i slabe veterinarske službe te neprikladnog odabira uzgoja stoke za evropsko tržište. Iako se to uglavnom nije odnosilo na hrvatska područja, izgubljeno je povjerenje tržišta. Poteškoće s izvozom ponukale su vladu da poduzme administrativne mjere pa je osnovala posebnu instituciju u kojoj je koncentriran izvoz i drugu za proučavanje tržišta. Zavod za unapređenje

spoljne trgovine imao je sjedište u Beogradu, ali kako je djelovao bez većeg uspjeha na povećanju izvoza, bio je nakon nekoliko godina raspušten.

Ekonomska kriza u hrvatskim pokrajinama kao i u cijeloj Jugoslaviji trajala je s različitim intenzitetom. Otpočela je pod kraj 20-tih godina i osjetila se u vanjskoj trgovini u velikom disparitetu cijena o čemu govori izvještaj zagrebačke TOK slijedeće:» Prema indeksu Narodne banke iznosio je prosječni indeks cijena na veliko u godini 1932.-65.2 posto, a u godini 1933.-64.4 posto spram baze cijena iz godine 1926...Kod izvoznih proizvoda iznosio je u godini 1932. prosječni indeks 60.9 posto te je u godini 1933. nazadovao na 58.4 posto, dok je prosječni indeks uvoznih proizvoda iznosio u godini 193.-68,3 posto te je u godini 1933.porasao na 74.3 posto. Ove brojke upućuju nam možda najrječitiji dokaz nepovoljnog razvoja ekonomskih prilika jedne agrarne zemlje siromašne kapitalom, kakva je naša. Glavni izvozni proizvodi, koji su agrarni, imaju sve manju vrijednost, dok industrijski proizvodi koje moramo uvoziti, imaju sve veću vrijednost. Ovaj disparitet mora nam služiti kao indikacija da će se vjerojatno u budućnosti depresija naše privrede još zaoštriti.»⁶ Promijenjena je i struktura izvoznih roba tako da je povećan iz hrvatskih pokrajina drva te goveda, koža, hmelja, kukuruza i suhih šljiva, a znatno smanjen izvoz pšenice, cementa, svježeg voća i mesa, svinja i duhana. Iz hrvatskih područja izvožen je uglavnom kukuruz i drvo i djelomično goveda, ali i to manje nego ranije, zbog potreba za tim proizvodima na domaćem tržištu, posebno kukuruza u pasivnim krajevima, gdje je bio glavna prehrambena kultura. Tako je za izvoz preostalo uglavnom drvo i to u polu prerađevinama-daske, štapovi i građevna drvenarija. U 20-tim i 30-tim godinama odnos jugoslavenskog uvoza i izvoza bio je prema Statističkom godišnjaku Kraljevine Jugoslavije za navedene godine slijedeći:

Uz str.9	Količina u tonama	vrijednost u milionima	1938-	1938-
	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz
			izvoz veći	Uvoz

⁶ Izvještaj zagrebačke TOK za 1933.

					od uvoza		
1923	3	1.2	8	8	-261	159.4	167
1928	4.5	1.5	6.4	7.8	-1.391	127.7	157.4
1933	2.9	0.7	3.3	2.8	+495	66.93	57.95
1938	3.7	1.2	5	4.9	+72	100	100

Industrijska proizvodnja, koja je sudjelovala u izvozu, također je znatno smanjena u godinama izrazite krize, a izvoz nekih industrija nije ni do kraja 30-tih godina dosegao intenzitet iz 20-tih godina. Posebno je u krizi bila pogođena drvena industrija.

Kriza je utjecala na intenzivnu intervenciju državne administracije u cijelo gospodarstvo pa i na trgovinu.

Trendovi etatizacije gospodarstva u srednje evropskim i južno evropskim državama utjecali su i na jugoslavensko gospodarstvo i trgovinu pa i na trgovačke djelatnosti u hrvatskim pokrajinama, posebno trgovini na veliko. U cilju pomoći, ali i bolje kontrole državne administracije nad trgovinom s inozemstvom, posebno izvozom, o kojem je znatnim dijelom ovisilo i popunjavanje državnog budžeta, osnovane su početkom 30-tih godina dvije državne institucije Zavod za unapređenje spoljne trgovine i Privilegovano izvozno društvo, često nazivano Priziv, oba sa sjedištem u Beogradu. Spomenuti Zavod bio je pod ingerencijom Ministarstva trgovine i industrije te je djelovao kao njegov savjetodavni organ do sredine 30-tih, a Prizid je bio privilegirano akcionarsko društvo s većim udjelom dionica države i nešto dionica zadruga. Osnivanje toga društva bilo je isprva prihvaćeno sa zadovoljstvom pa je u Trgovačkim novinama 1930. iskazano da je «Svrha društva direktno plasiranje zemaljskih proizvoda i preradevina uz najbolje moguće cijene i uvjete u inozemstvo...Naši su izvoznici naše produkte prodavali do sada u inozemstvo preko posrednika velikih firmi, koje su na tome zarađivale velike sume, stoga je bio potreban osnutak jednog takovog društva, koji će takav dobitak, koji su na taj način

zarađivali stranci ostajati u našoj zemlji.» Međutim izrečene nade o uspješnosti Prizida nisu ostvarene zbog više razloga. Prije svega uprava se nalazila u Beogradu i u njoj su po pola bili predstavnici državne administracije, a drugu polovinu činili su predstavnici zadruženih saveza i privatni izvoznici. Uprava Prizida nije imala iskustva u poslovanju s inozemnim tržištem, ranije veze s posrednicima su raskidane, a nove je bilo teško uspostaviti, posebno u vrijeme sveopće gospodarske krize. Osim toga početni kapital je bio premalen za velike izvozne pothvate, a nisu bili pripremljeni ni prihvatni centri za sabiranje i prijevoz plodina. Uveden je «žitni režim» po kojem je prodaja žitarica stavljena pod kontrolu i državni monopol, a bila je najavljena i standardizacija kakvu su počele provoditi SAD i Kanada, najveće izvoznice žitarica.

Poslije proglašenja «žitnog režima» i ustrojstva Prizida, osnovano je niz žitarskih zadruga, ali su one bez potrebnog kapitala, ustroja i organizacije, kako proizvodnje tako i sabiranja i skladištenja žetve, bile više formalnog nego proizvodnog značaja. Seljak je individualno tražio stare putove unovčenja svojih proizvoda i često u nedostatku kapitala prodavao prekupcima još jeftinije nego ranije. Sve navedeno je izazivalo otpor novom načinu trgovanja žitaricama i uopće poljoprivrednim proizvodima.

Također je ustrojstvo navedenih institucija i centralistička politika državne administracije u tom procesu izazivalo nezadovoljstvo i podozrenje na cijeli pothvat. Tako na primjer još 1937. nije bilo riješeno ni pitanje smještaja otkupljenih žitarica pa su vođene rasprave da li graditi silose ili skladišta u lukama i značajnijim transportnim centrima.

Uskoro po osnivanju Prizida i usvajanja «žitnog režima» u hrvatskoj privredi javile su se dvije struje. Jedna je zagovarala

državne intervencije u privredi i «žitni režim» kao nužnost u nastalim prilikama na svjetskoj i evropskoj razini, kao što su to provodile i SAD i Kanada te Argentina, koje su tada pokrivala svojim proizvodima zapadno evropsko tržište i potiskivale iz njega evropske agrarne zemlje. Druga struja sumnjala je u opravdanost države intervencije kako je provedena slijedećim razlozima: «Nakane stvaralaca žitnog režima bile su lijepe i plemenite-učinak je posve štetan. Uništili smo našu organizaciju veletrgovine žitaricama, koja je stvarana jedno stoljeće, a u njoj surađivale generacije najboljih među najboljima. Organizacija naše žitarske trgovine imala je na raspoloženju čitavu mrežu malih trgovaca sakupljača u čitavoj državi i seljak si nije morao razbijati glavu kako će unovčiti svoje žito i uopće prihod sa svojeg polja. Kako je proizvodnja sama po sebi vještina tako je i prodaja...Da se naše privredno stablo može očuvati zdravim i da nosi plodove moramo prepustiti industrijalcima industriju, trgovcima trgovinu, a poljoprivrednicima poljoprivredu, tako redom svim granama i grančicama. Činovništvo i uopće birokratski aparat neka se mane privrede pa će biti dobro za sve.»⁷ Kritike su bile primjerene i neprimjerene, jer je sistem «žitnog režima» proveden u nekim drugim državama, ali u Jugoslaviji i hrvatskim žitorodnim pokrajinama bio je dvojakog značaja. Prije svega, u hrvatskim zemljama je proizvodnja žitarica uglavnom mogla podmiriti domaće potrebe i liberalističko shvaćanje o slobodnoj trgovini bilo je djelomice primjereno. Osim toga, suština «žitnog zakona» bila je u nastojanju da se putem žitarskih zadruga nastoji okupiti sitne proizvođača žitarica i putem zadrugarstva i zadrugarskih saveza u zajednici s trgovcima žitom okupiti unutar jedne javne trgovačke institucije, a pod okriljem državne administracije usmjeravati na vanjskom tržištu. Budući da je istovremeno sve više prevladavao

---

⁷ Trgovac 1932 čl. Novi zakon o prometu pšenicom

merkantilizam državne administracije i u drugim državama i trgovina sve više provođena putem međudržavnih ugovora pa i klirinškog plaćanja, potez jugoslavenske vlade imao je svoju razložnost i opravdanje, kako u namjeri tako i njegovoj kritici. U praksi je bila glavna poteškoća slabost zadrugarstva i prevelika uloga administracije u odlučivanju i provođenju. Bila je to prelazna faza od liberalizma u monopolistički sustav u kojem je posrednik bio stranac i u vrijeme gospodarske krize u svjetskim razmjerima, uz još nerazvijeno zadrugarstvo i njegovu organizaciju, bio je neprimjereni administrativni utjecaj u svim postupcima.

Kratkotrajnost pokušaja uspostave funkcioniranja sistema djelovanje «žitnog režima» pokazalo se nepodesnim za realne okolnosti pa je već sredinom 30-tih godina «žitni režim» ukinut a s njime i Prizid. Cijeli taj pokušaj je sveden na eksperiment u vrijeme gospodarske krize i pokušaj stvaranja nacionalne ekonomije sa osloncem na zadrugarstvo. Nekoliko godina kasnije opet je državna administracija provela kontrolu nad proizvodnjom i distribucijom žitarica pa je i banska vlada neposredno pred rat provela kontrolu cijena nad žitaricama i nekim poljoprivrednim proizvodima.

Kao što je svjetska gospodarska kriza s početka 30-tih godina utjecala na trgovinu poljoprivrednim proizvodima utjecala je i na trgovinu drvom, koja je poslije trgovine žitaricama bila najprofitabilnija, posebno u izvozu, kako po količini tako i financijskim efektima. Damping američkog i ruskog drva na evropskom tržištu imao je sličan efekt kao i trgovina žitaricama. Oba problema su se javila gotovo istovremeno i na međunarodnim konferencijama pokušalo se riješiti probleme tržišta drva i industrije. Godine 1932. na međunarodnoj konferenciji u Ženevi,

kojoj je bilo prisutno 60 delegata iz 15 zemalja, iznijeto mišljenje da vlada anarhija na svjetskom tržištu drva. U takvim okolnostima pokušalo se odrediti neka pravila o količini dozvoljene godišnje sječe i u tome uspostavi nadzor na međunarodnoj razini. Usprkos navedenih izjava konferencija nije usvojila i zaključke po kojima bi se nadzor provodio pa je konferencija završila samo kao informativni skup. Neovisno o međunarodnom skupu pojedine države su nastojale na osnovi pariteta međusobnim dogovorima uspostaviti trgovačke odnose pa je tako i Jugoslavija sklopila već 1931. ugovor s Rumunjskom o uvozu mekanog drva, da bi sklapala slične drvene ugovore i s drugim državama. Za jugoslavenski, a posebno za hrvatski, izvoz drva i drvene građe bilo je važno trgovanje s Italijom, jer je ona bila glavni uvoznik u toj trgovini. Međutim, nakon međunarodnih sankcija Italiji, zbog njenog napada na Abesiniju, zastao je taj izvoz drva. U takvim okolnostima već početkom 30-tih godina 6 najvećih jugoslavenskih tvornica sklopilo je dogovor o cijenama gorivog drva i parketa, a kasnije je sklopljeno još raznih drvnih dogovora među tvornicama u nastojanju da će se barem na domaćem tržištu spriječiti međusobna konkurencija, što je i djelomice uspjelo. U prvim predratnim godinama porasla je potražnja za drvom građom, zbog priprema za rat, a kad je prerastao u svjetski rat sve je uglavnom bilo zaustavljeno.

U hrvatskim pokrajinama, kao i u cijeloj Jugoslaviji, postepeno je u 20-tim godinama razvijana domaća industrija kako na osnovi domaćih sirovina tako i uvoznih, posebno putem jadranskih luka. Industrijska roba domaće proizvodnje prodavana je uglavnom na domaćem tržištu i to su bili najviše proizvodi tekstilne i

kožne industrije te mineralnih i biljnih ulja. Do sredine 30-tih godina povećana je uvozna trgovina predivom, a smanjena tekstilnom robom, i povećana na domaćem tržištu domaćim proizvedenim tkaninama. Slični su bili odnosi i sa kožnim prerađevinama, raznim uljima i agrarnim prerađevinama. Iako ta proizvodnja nije bila dostatna za izvoz, podmirivala je potrebe domaćeg tržišta i omogućavala njegov razvoj i trgovinu na njemu.

Trgovina je na osnovama domaće proizvodnje i u 30-tim godinama, usprkos krize, znatno utjecala na formiranje domaćeg tržišta i cijena na njemu, te na podizanje standarda stanovništva. U časopisu Hrvatska privreda iz 1937. istaknute su upravo takva nastojanja kao primat nacionalne privrede: »... Što se tiče trgovine, industrije i zanatstva to su bitni, prvotni i naj važniji uslovi za njihov razvoj, napredak i jačanje potrošačke snage širokih narodnih slojeva, što manje tutorstva sa strane državne vlast i što šire polje rada za slobodnu utakmicu.» Bilo je to suprotstavljanje poreznoj i autarhičkoj politici državne administracije kao i autarhičkim trendovima u evropskoj politici, uz koju je jugoslavenska državna politika i ekonomija bila vezana brojnim trgovačkim ugovorima. Hrvatska trgovačka politika je svojim nastojanjima za očuvanjem domaćeg tržišta, kako hrvatskog tako i šire jugoslavenskog, kojemu je s obzirom na svoju geopolitičku i proizvodnu strukturu pripadala, bila socijal-liberalna. Nastojanje razvoja nacionalne privrede i domaćeg tržišta, koje je poticala hrvatska socijal-liberalna struja, putem podržavanja domaće industrije na domaćim sirovinama istaknuto je slijedećim riječima u časopisu Hrvatska privreda :» Proces industrijalizacije bilježi uspjehe u osvajanju domaćeg tržišta i prerađivanja sirovina za potrebe u zemlji» U istom smislu zalagao se i Rudolf Bičanić 1936.

u istom časopisu u svojem članku «Strukturalne promjene našeg izvoza u pravcu industrijalizacije», te istaknuo potrebu osmišljavanja planskog razvoja industrije u okvirima liberalne tržišne privrede:» Ali kod industrijalizacije valja odmah istaći da je ona vršena posvema spontano tj. anarhično bez mnogo plana i smišljenog rada. Ekonomski zakoni koji su njome upravljali nisu doveli do izražaja promišljeno i svrsishodno iskorištavanje nacionalnih snaga zemlje, nego su prepustili da pojedinačni interesi prevladaju, često i bez računa o stvarnim mogućnostima za razvoj ove ili one grane industrije. Na primjer u procesu industrijalizacije ne može se smatrati kao uspjeh da je pamučna industrija uspjela da pridigne privredu strane sirovine na dvostruko prema 1926., a da nismo uspjeli da industriju ulja snabdijemo sirovinama koje se kod nas mogu proizvoditi. U tom se pogledu općenito može reći da je potreban plan po kojem se mora pristupiti industrijalizaciji to jest borbi za neovisnost zemlje od stranih zemalja.» Takav je stav dio djelomice izražen zbog velikog učešća inozemnog kapitala u industriji i trgovini u hrvatskim pokrajinama i odlijeva profita iz zemlje.

Kao posljedica gospodarske krize i razvoja nacionalne ekonomije na novim kapitalističkim odnosima 30-te godine su obilježene sukobima liberalizma i autarhičkog gospodarstva te rasprava o planskoj privredi, kako u međunarodnom gospodarstvu tako u jugoslavenskoj odnosno hrvatskoj privredi, posebno nakon osnivanja Banovine Hrvatske. Postavljano je i pitanje odnosa planske i dirigirane privrede, jer je ova posljednja bila autarkična s političkim fašističkim obilježjima, a planska tražila nacionalnu privredu uklopljenu u liberalističke tržišne odnose: » Zatvorenost područja ne dolazi od toga da smo u stanju da sami

zadovoljavano svoje potrebe, nego od privredne nerazvijenosti, niskog životnog standarda, pomanjkanja kapitala i saobraćajnih veza u našoj zemlji...Proces industrijalizacije bilježi uspjeh u osvajanju domaćeg tržišta i prerađivanju sirovina za potrebe zemlje.»⁸ Bila je to politika jedne ekonomske struje okupljene oko časopisa Gospodarska sloga kojem je bio urednik spomenuti sveučilišni profesor Rudolf bičanić i grupa ekonomista, koja ga je podržavala.

Intencija razvoja domaćeg tržišta s osloncem na domaću industriju imala je i svoje implikacije koje su se osjetile u konkurentskom odnosu na tržištu, posebno u poslovanju tzv. tvorničkih dućana, kao i zadružnih dućana u prodaji poljoprivrednih proizvoda. Sukob trgovaca i industrije javio se kao posljedica uplitanja industrije u trgovinu putem otvaranja trgovačkih dućana. U njima je roba bila jeftinija, dućani nisu plaćali trgovačke pristojbe, kao ni zadružne prodavaonice, i bili su konkurentni stručnim trgovinama. Osim toga u tvorničkim prodavaonicama najčešće je prodavana roba iz poduzeća u vlasništvu inozemnog kapitala što je bio dodatni razlog nezadovoljstva, koje je izraženo u Trgovačkom vjesniku 1935 slijedećim riječima:» To su upravo oni inostranci koji pomoću kartela podižu cijenu roba na štetu potrošnje i na štetu našeg malog trgovca, to su inostranci koji su se nagomilali u našoj zemlji, zbog tekstilne konjunktura, i tako ubijaju cijelu jednu struku.» Slične su bile reakcije na prodaju ostalih roba u tvorničkim dućanima posebno galanterijske robe. Bio je to poticaj zatvaranju nacionalnog tržišta u drugoj polovini tridesetih godina. Slični problemi, ali s drugim naglaskom, javili su se povezano s konkurencijom zadružnih dućana, ali su ti sukobi bili uglavnom svedeni na pitanja pogodovanih poreza kojih su takvi zadružni dućani imali, zbog čega su se inokosni trgovci smatrali oštećeni,

---

⁸ isto

jer su oni morali plaćati državne i ostale poreze.

U trgovini je bio najbrojniji tip malih prodavaonica koje su različito nazivane, naj češće trgovine mješovitom robom. Te su trgovine bile najbrojnije u gradovima, a bilo ih je i u svim selima. One su na selima bile sabirališta poljoprivrednih proizvoda, koji su zatim transportirani u gradove ili veletrgovcima. Njihov promet je pokazivao puls tržišta i kupovnu moć stanovništva, a u staleškoj vrsti naj propulzivniji i nestalniji dio s mnogobrojnim promjenama bilo otvaranja ili zatvaranja dućana. Uz njih je bilo još manjih, ali brojnijih trgovaca, koji su jedva mogli biti smatrani trgovcima, jer su uglavnom trgovali po sajmovima pa i kućama i upravo tim svojim pojavama posebno smetali inokosnim trgovcima. Otvoreni su sukobi nastali kada su ti sitni trgovci osnovali i svoju staleško trgovačku organizaciju pa su planuli otvoreni sukobi. Šarolika struktura trgovačkih pothvata i uopće načina trgovanja povremeno je prelazilo u anarhiju te izazivalo intervencije lokalnih vlasti pa i državnih .

Razvoj unutarnje i vanjske trgovine u 30-tim godinama ometala je sve veća autarkijska zatvorenost privreda evropskih zemalja kao posljedica preferencijalnih ugovora i klirinškog sistema plaćanja u vanjskoj trgovini. Jugoslavenskoj, posebno hrvatskoj, trgovini bio je potreban što liberalniji uvozno-izvozni sistem, ali s općim svjetskim, posebno srednje-evropskim porastom gospodarskog autarkizma, jačaju u jugoslavenskoj trgovinskoj politici isto takva nastojanja, kao i pokušaji da se nizom bilateralnih trgovinskih ugovora ipak osiguraju raniji trgovački putovi. Usporedo s tim nastojanjem išla je i tendencija jugoslavenske državne

administracije za centralizacijom uvoza i izvoz putem posebnih državnih institucija.

Jugoslavija je kao agrarna zemlja bila u svojem izvozu okrenuta prema srednje evropski industrijskim zemljama, ali s porastom gradskog stanovništva i industrijalizacijom porasli je i potrošnja agrarnih proizvoda u zemlji, usprkos niske konzumne moći stanovništva. Istovremeno je industrijska proizvodnja nekih proizvoda bila dostatna i za izvoz. U takvim okolnostima pokušavalo se bilateralnim trgovačkim ugovorima uspostaviti ravnotežu s 50 posto uvoza- izvoza. Takvi su pregovori, osim s Njemačkom, manje uspješno vođeni s Engleskom i Francuskom, a tako zvana ekonomska Mala Antanta, ideja koju je podržavala francuska vlada, nije također dala boljih rezultata za jugoslavenski pa ni hrvatski izvoz. Budući da su rudnici bili u vlasništvu inozemnog kapitala, veći dio rudnog izvoza nije bio obuhvaćen izvoznom trgovinom. U hrvatskim pokrajinama to su bili rudnici minerala (nafte, cementa i fosfata) također u vlasništvu inozemnog kapitala. Opća svjetska i posebno evropska gospodarska kriza, koja je s manjim ili većim intenzitetom trajala cijelo desetljeće, a i oporavak u drugoj polovi 30-tih bio je više zbog priprema za novi rat nego porasta mirnodopske potrošnje, pa je u takvim okolnostima pojava gospodarskog autarkizma bila glavno obilježje svih srednje i istočno evropskih država s političkim fašističkim sistemima. I jugoslavensko, a s njime i hrvatsko, gospodarstvo bilo je u takvim okolnostima na razmeđu liberalizma i autarkizma, ali sa složenijim strukturalnim okolnostima, koje su imale izvorište u raznolikoj gospodarskoj strukturi države kao i historijsko-nacionalnim zahtjevima pojedinih naroda u njoj. Neuspjeli bilateralni odnosi s Malom antantom rezultirali su približavanjem jugoslavenske pa i hrvatske trgovine Njemačkoj i Italiji, najprije u trgovini, a zatim i industriji pa i političkim

odnosima. Njemačka i Italija bile su u 30-tim godinama glavni trgovinski partneri jugoslavenskom i hrvatskom uvozu i izvozu, što je utjecalo na političke veze.

U hrvatskim pokrajinama je trgovina agrarnim proizvodima bila važna kako za unutarnje tako i vanjsko tržište, a domaća industrija morala se boriti s uvozom inozemnih industrijski roba na domaćem tržištu, kojeg je i sama stvarala svojim razvojem. Zato je vanjska i unutarnja trgovina više trebala privredni liberalizam nego autarkizam, a na unutarnjem tržištu i domaćeg kupca, što je značilo i nastojanje da se poveća kupovna moć stanovništva, a to znaci uključivanje i socijalne komponente u privrednu. Stoga se, posebno u 30-tim godinama, uz težnje za očuvanjem gospodarskog liberalizma, razvija snažno i socijal,-liberalna struja, posebno među domaćom industrijskom buržoazijom i dijelom nacionalne inteligencije, i koja u svojem socijal-liberalnom nastojanju izraženom u organizaciji Gospodarskoj slozi i nekim političkim strankama, nalazi snažan oslonac u najširim narodnim slojevima. Istom kada je u većini evropskih zemalja prevladao autarkizam, on se javlja i u hrvatskoj trgovinskoj politici kao težnja za ograđivanjem nacionalnog teritorija i upravnom organizacijom, odnosno zaokruženjem nacionalnog gospodarskog područja, ali nikada u smislu odcjepljenja od jugoslavenske državne zajednice. Ali ni takav autarkizam nije mogao samostalno egzistirati, već se veže uz gospodarski i politički ekspanzionizam srednje i južno evropskih zemalja kao njegov podređeni dio, pri čemu je svakako bio motiviran i svojom izvoznom orijentacijom prema tim zemljama. Hrvatski socijal-liberalizam nije u tom historijskom srednjoevropskom prostoru mogao u to vrijeme naći podršku pa se veže u zemlji, a djelomice i u inozemstvu, uz one gospodarske i političke grupe koje su se suprotstavljale privrednoj i političkoj

autarkiji, posebno fašističkog tipa. Ipak u predratnim godinama cijelo je jugoslavensko gospodarstvo bilo orijentirano prema srednje evropskom prostoru, a pogotovo hrvatsko, kako zbog svoje gospodarske strukture tako i geo- ekonomskog i geo-političkog položaja.

Kada je 1938. osnovana Banovina Hrvatska, vanjska trgovina je ostala zajednička pod ingerencijom jugoslavenske državne administracije. Unutarnja trgovina ostala je pod ingerencijom Banske vlasti i Bana kao vrhovnog regulatora privredne politike na autonomnom području Banovine. U vanjskoj trgovini bila je potrebna najuža suradnja s Državnom Direkcijom za spoljnu trgovinu, koja je obznanila Uredbu o kontroli spoljne trgovine prema kojoj je osnovan Odjel za obrt, industriju i trgovinu Banovine Hrvatske za područje Banovine. Direkcija je imala i svoj Savjet za spoljnu trgovinu s njim je usko surađivao i banski Odjel za obrt, industriju i trgovinu. Prema Glasniku banske vlasti iz 1939. "Uredba o kontroli spoljne trgovine seže duboko u cjelokupni gospodarski organizam države. Zakonodavac, prihvativši uzore dirigirane privrede, kakvi danas postoje gotovo u čitavoj Evropi, podređuju državnoj kontroli i planu, koji će se u tu svrhu izgraditi, svu uvoznu i izvoznu trgovinu, kako bi narodnim gospodarstvima države omogućilo što bolje uvjete za opstanak i dalji razvitak u međunarodnoj izmjeni dobara, naročito prema državama, koje su već mnogo prije uvele sličan privredni poredak. Uredba je okvirnog značaja i ona daje centralnoj vladi najšire mogućnosti radi donošenja spomenutih mjera. Potpuna kontrola uvoza i izvoza, specijalizacija po strukama, eliminiranje lančane trgovine, ustanovljenje i raspodjela po državnim ustanovama izvoznih i uvoznih kontingenata, kvalitete i cijena robe, zatim osnivanje novog tipa sindikalnih uvoznih i izvoznih zajednica, glavne su osobine ove Uredbe, koja treba u gospodarsko- političkoj konstelaciji današnjice da dade narodnoj

privredi države novi oblik i određene smjernice." U okvirima takvih centralističkih određenja izvozno-uvozne trgovine, banski vlast je imala ipak pravo osigurati osnivanje posebnih prinudnih uvoznih zajednica na svojem području kao autonomnih cjelina, ali učlanjenih u Savez takvih zajednica na državnoj razini.

U skladu s zakonskim odredbama osnovan je i Ured za vanjsku trgovinu Banske vlasti. U istom Glasniku to je popraćeno slijedećim obrazloženjem: »Osnivanje ovog Ureda, koji predstavlja novost u daljoj izgradnji organizacije Banovine, krupan je događaj u gospodarsko-politikom zbivanju Hrvatske. Zadaće tog ureda su značajne pošto će kao prijeko potreban instrument hrvatske privrede u vanjskoj trgovini, bit i njen predstavnik ne samo prema centralnim državnim vlastima, nego i u inozemstvu." Međutim sve te organizacijske i privredne nakane bile su zamišljene, kad je svjetski rat već otpočeo, a u Jugoslaviji postojalo iluzorno mišljenje da će ona ostati neutralna i izvan ratnih zbivanja, što se nije dogodilo.

STALEŠKE ORGANIZACIJE U TRGOVINI

Trgovci, kao poseban ekonomsko-socijalni društveni sloj, imali su tradicionalno svoje staleške organizacije. U srednjem vijeku bili su to cehovi, a nakon njihova ukidanja 70-tih godina XIX stoljeća,

trgovci su tražili i nalazili nove oblike svojih staleških udruženja. Po trgovačkom zakonu iz 1874. bili su i hrvatski trgovci udruženi u teritorijalne trgovačko-obrtničke komore, zatim i u druge stručne i staleške organizacije.

Među najvažnijim stručnim institucijama, kako za razvoj trgovine tako i ostalih privrednih djelatnosti, bile su TRGOVAČKO OBRTNIČKE KOMORE. Sredinom XIX st. i u Habsburškoj monarhiji je uslijedio porast novih kapitalističkih odnosa i poslije revolucionarnih događaja s kraja 40-tih godina vlada je bila prisiljena provesti više privrednih reformi u liberalističkom reorganiziranju privrede od ukidanja kmetstva do otvaranja novih mogućnosti tržišne kapitalističke privrede. Nastupio je doba postepene transformacije feudalizma u kapitalističku privredu i društvo putem reformi i osnivanja novih institucija koje bi te procese pratile. Među njima bilo je osnivanje i organiziranje trgovačko-obrtničkih komora. Prva takva komora na području Monarhija osnovana je u Beču 1848. a 1850. donesen je i Zakon o pravu osnivanja trgovačko-obrtničkih komora i do kraja tog desetljeća osnovano je po cijeloj državi 60 takvih komora. Na području hrvatskih pokrajina osnovano je tijekom 50-tih godina osam trgovačko-obrtničkih komora: zagrebačka 1851. sa sjedištem u Zagrebu, a obuhvaćala je zagrebačku, križevačku i varaždinsku županiju, osječka 1853. sa sjedištem u Osijeku za područje Slavonije, u Rovinju je osnovana za Istru, u Rijeci za modruško-riječku županiju. Po istom zakonu su reorganizirane i dalmatinske komore, osnovane još u vrijeme Ilirskih pokrajina sa sjedištem u Zadru, Splitu i Dubrovniku. One sa dobile i pravo na jednog poslanika u Zemaljski sabor (Carevinsko vijeće). Nakon Austro-ugarske nagodbe 1867., za ugarski dio države, pod koji su potpale i pokrajine Hrvatska i Slavonija, obznanjen je Zakon o komorama u nešto izmijenjenom obliku od austrijskog te je bio usvojen i potvrđen i od hrvatskog Sabora, i

po njemu su djelovale zagrebačka, osječka te sisačka osnovana 1869. i Senjska od 1876. za Liku Primorje. Sisačka komora je već 1876. spojena sa zagrebačkom, a Senjska je samostalno djelovala do 1924. godine. Rijeka je kao «corpus separatum» zadržala autonomni položaj-imala je svoju posebnu komoru koja je bila izravno podložna ministru trgovine u Budimpešti. Po tim okvirnim djelovale su trgovačko obrtničke komore u hrvatskim pokrajinama do 1931. kada je u novoj državnoj zajednici obznanjen Zakon o radnjama.

Od godine 1850. u hrvatskim pokrajinama osnivane su trgovačko obrtničke komore te je uz zagrebačku osnovano još nekoliko komora: varaždinska, osječka i sisačka te u Rijeci za područje modruško-riječke županije, a za Dalmaciju tri komore u Splitu, Zadru i Dubrovniku te u Rovinju za područje Istre. Te su komore osnivane u 50-tim i 60-tim godinama XIX stoljeća i djelovale su narednih godina pa i u XX tom stoljeću. U primorskim krajevima komore su utjecale na razvoj trgovine i gradova, posebno u županijskim centrima.

U međuratnom razdoblju komore su imale važnu ulogu u privrednom životu, posebno u hrvatskim pokrajinama, i one su pratile ekonomski pa i politički život i pri tome i same razvijale svoju organizaciju, usklađujući je s razvojem privrednog života. Godine 1923 izvršena je reorganizacija zagrebačke komore tako da je osnovano komorsko vijeće od 5 sekcija: trgovačke, obrtničke, industrijske, financijsko-prometne i pomorske. U 30-tim godinama pojedine sekcije su se osamostalile, pa je krajem 30-tih godina izdvojena kao posebna industrijska komora, a ostale su manje-više djelovale samostalno. Također su osnivani i osamostaljivani razni odbori za pojedina područja s višebrojnim odsjecima. Tako su komore bile pokretači i pratioci gospodarstva u hrvatskim pokrajinama.

U vrijeme svojeg osnivanja zagrebačka TOK obuhvaćala je u

svojem djelovanju u tri županije i gradu Zagrebu 3.152 trgovca i obrtnika s pravom glasa za izbor 15 vijećnika komore. Prvi njezin predsjednik bio je Atanasije Popović, najstariji trgovac među članovima komore, i suosnivač Prve hrvatske štedionice, a prvi tajnik Vjekoslav Tkalac, koji je dugo godina vodio komorske poslove. Organizacijski je Komora bila podijeljena u dva odjela: obrtnički i trgovački s time da je posljednjem pripadalo i gostioničarstvo i novčarstvo, a kasnije i industrija.

Zagrebačka TOK je obuhvaćala gospodarski najnaprednije područje u hrvatskim pokrajinama i uskoro po njenom osnivanju javila se potreba reorganizacije, zbog opsežnosti poslova. Stoga je već za banovanja Ivana Mažuranića u 70-tim godinama pokrenuta njezina reorganizacija, uglavnom tako da je povećan broj vijećnika, produžen njihov mandat i uveden sistem dopisnih članova, a organizacijski podijeljena u dva razreda: jedan za grad Zagreb i drugi za ostalo komorsko područje. Na sličan je način 1876. reorganizirana i osječka TOK. Još su 1889. provedene neke administrativne promjene, ali je osnovna organizacija djelovanja ostala ista sve do 1924. kad je izvršena nova unutarnja reorganizacija.

U tijeku prvog svjetskog rata djelovanje komora je bilo vrlo skućeno zbog ratnih gospodarskih zakona i općih neprilika civilnog gospodarstva. Ali već pod kraj rata i u prvim poratnim godinama, komore su obnovile i intenzivirale svoje djelovanje, pogotovo zagrebačka. Najznačajnije novo djelovanje zagrebačke TOK bilo je u zajednici s Trgovačkim domom osnivanje Zagrebačke burze za vrednote i robu 1919. godine. Poteškoće koje su zahvatile cijelo gospodarstvo u prvim poratnim godinama potaknule su rasprave u komori o njihovu rješavanju te je održano 1921. i 1922. nekoliko konferencija te obznanjeno više rezolucija o nizu gospodarskih pitanja s ciljem da se pomogne vladi u iznalaženju rješenja.

Od 1923. održavani su godišnji kongresi komora, a od 1924. konferencije, svaki puta u drugom komorskom sjedištu. Na konferenciji komora u Splitu 1926. razrađen je odaslan vladi

prijedlog o novom gospodarskom zakonodavstvu koji su usvojeni u novom Zakonu o radnjama obznanjenom 1931. Vio često su vođene rasprave o nelegalnom obrtu i trgovini i zahtijevane od vlasti oštre mjere za njihovo suzbijanje, ali su životne okolnosti bile takve da su pogodovala takvim djelatnostima pa ni apeli komora ni stručnih saveza obrtnika i trgovaca nisu uspijevali sve do obznanjivanja Zakona o radnjama, koji je djelomično obuzdao anarhiju u trgovini i obrtu. Suradivali su i s međunarodnim komorama i sudjelovali na kongresima komora srednje evropskih država.

Ulaskom hrvatskih pokrajina u novu državnu zajednicu izmijenjeni su ne samo granični i politički okviri djelovanja već i gospodarski. Komore su nastojale prilagoditi se novim okvirima djelovanja i u tom cilju provedene su i reorganizacije komora 1923. i 1929. godine. Prema prvoj organizaciji zagrebačka TOK je podijeljena u 5 komorskih vijeća: trgovačko, obrtničko, industrijsko, financijsko, prometno i pomorsko sa sjedištem u Sušaku. Kao zajedničko vijeće osnovana su 4 odbora: obranički, revizijski, muzejski te gospodarski kao savjetodavni Predsjedniku komore u pitanjima financijskog poslovanja komore. Osim navedenih djelovalo je i više odsjeka: informativni, saobraćajno-tarifni i tarifno-reklamacioni. Komora je i dalje ostala kao cjelina s jedinstvenom administracijom. Sredinom 20-tih zagrebačkoj je komori pripojena senjska i Međimurje -njegov dio koji je pripao Državi SHS. Tako je od 1925. zagrebačkaj TOK zapremala najveće komorsko područje u hrvatskim pokrajinama, koje je bilo ujedno i gospodarski najraznovrsnije i najrazvijenije, te je djelovala kao svojevrsni reprezentant hrvatskog gospodarstva. Godine 1929 izvršena je još jedna reorganizacija po financijskom zakonu, a to znači od državne administracije, te je bila podijeljena na 6 samostalnih odsjeka: trgovački, obrtnički, industrijski, financijski, gostioničarsko-točarinski i pomorsko-saobraćajni. U njima je bilo od 6 do 16 stalnih članova te veći broj dopisnih i savjetnih članova. Uz navedene bilo je od 1930. još 8 odbora: gospodarski, muzejski, revizijski, obranički, carinski, socijalno-

politički, odbor za unapređenje turizma i odbor za izdavanje povelja. Zagrebačka komora kao cjelina zadržala je zajedničku upravu i administraciju te nekoliko institucija : Institut za eksport i promicanje obrta, Muzej za umjetnost i obrt te obrtničko školstvo.

Osječka TOK bila je organizirana slično kao i zagrebačka, ali u manjem opsegu institucija i obujma djelovanja. Trgovačko obrtnička komora u Splitu, koja je obuhvaćala područje pokrajine Dalmacije, Trgovačko-obrtnička komora u Dubrovniku s dubrovačkim područjem i Bokom kotorskom proširena je s 5 hercegovačkih srezova.

Nastavak reorganizacija komora uslijedio je opet nakon nekoliko godina prema odredbama Zakona o radnjama iz 1931. i Uredbi o komorama iz 1932. Po tom zakonu i Uredbi izvršeno je raspadanje komora kao cjelovitih gospodarskih institucija i one su podijeljene u više samostalnih komora, pa su tijekom 30-tih godina na području zagrebačke TOK osnovane samostalna Obrtnička komora 1933. i 1938. Industrijska komora. Preostali dijelovi ranije zajedničke komore ostali su pod nazivom Trgovačka komora, a okupljala je osim trgovine još i novčarstvo, gostioničarstvo i turizam te promet. Reorganizacija prema navedenim zakonima, odvijala se postepeno i dugotrajno kako zbog tradicije tako i raznih okolnosti pojedinih gospodarskih područja, ali ponekad i osobnih interesa pojedinih njenih funkcionara. Stoga ta reorganizacija do kraja nije nikada provedena, jer je i rat omeo taj proces. Od osnutka Trgovačko obrtničkih komora njihovo osnovno djelovanje bilo je okupljanje svih gospodarskih subjekata na određenom području i usmjeravanja njihova djelovanja, odnosno podržavanja i potpomaganja onih čimbenika koji su omogućavali liberalistički razvoj gospodarstva u cjelini kao i u segmentima.

Komore u hrvatskim zemljama bile su organizirane po principu evropskog kontinentalnog tipa, kakav je najprije usvojen u francuskom gospodarstvu. Njihova je funkcija bila savjetodavna i one su bile slobodna udruženja s ciljem da utječu na državne organe i javne subjekte

u cilju poboljšanja poslovanja gospodarstva. One su posebno bile angažirane u nastojanjima da se privrednim subjektima olakša poslovanje uz pomoć javnih vlasti, izgradnju javnih skladišta, luka, prometnica i sličnih javnih gospodarskih pothvata. Na svojim sastancima i u usvojenim rezolucijama komorski zastupnici su upozoravali javne vlasti i javnost o potrebama gospodarstva općenito i o pojedinačnim problemima u gospodarstvu. Imale su i svoje predstavnike u nekim javnim institucijama vlasti koje su se odnosile na gospodarstvo. U tome su cilju nastojale usuglasiti svoje stavove prema tim institucijama, usprkos različitih uvjeta u kojima su djelovale i ponekad različitih interesa. Tako je 1925. održan u Senju prvi zajednički sastanak zagrebačke, osječke i senjske TOK. Slijedeće godine održani su takvi sastanci u Osijeku i Zagrebu i na njima se nastojalo ujednačiti djelovanje u organizaciji gospodarskih izložbi, te utjecati na javne vlasti da usvoje zahtjeve komora.

Komore su inicirale osnutak Zagrebačkog zbora, Trgovačko-obrtnog muzeja, a još 1904. komore su tražile da se pri banskoj vladi osnuje poseban gospodarski odsjek. U međuratnom razdoblju komore su stalno zahtijevale osnivanje Privrednog vijeća, što su oboje vlade izbjegavale osnovati, ostavljajući svojim ministrima slobodno djelovanje. U nedostatku takvih krovnih privrednih institucija, komore su preuzimale na sebe takvo djelovanje pa su često bile zaslužne za niz ekonomskih pothvata javnog značaja. One su bile između vlade i gospodarstva kao posrednik i regulator gospodarskog života, posebno u pitanjima poreznih, tarifnih, prometnih i carinskih odredaba i zakona koji su otežavali razvoj gospodarstva i njegovo poslovanje. Ponekad su i javne vlasti tražile od komora savjete o nizu gospodarskih pitanja, provodile su povremeno ankete među gospodarstvenicima o pojedinim pitanjima i o tome obavještavale vladu te predstavljale svojevrсни informativni centar o gospodarskim pitanjima o čemu govori i njen predsjednik Slavko Cuvaj u osvrtu na njeno djelovanje u svojoj knjizi "Zadaci i značaj privrednih komora"

napisao slijedeće:"Komore su ujedno informativni organi za državnu privredu. U njihovom se radu koncentrira cijeli privredni život, pa im je tim načinom omogućeno da dobiju informacije o stanju gospodarstva svoga područja, o razvitku pojedinih privrednih grana, o njihovom ekonomskom položaju...Komore su i izvršni organi vlasti. One su dužne odazvati se pozivu državnih i samoupravnih društava i za njih i u njihovo ime izvršavati stanovite funkcije, dakle vršiti u neku ruku pomoćnu službu spomenutih vlasti." Komore su imale svoju samoupravnu autonomiju u svojim financijama i upravnim tijelima, a državna administracija je imala samo pravo nadzora, nad njenim poslovanjem i djelovanjem. Ponekad su komore imale i egzekutivnu ulogu kao na primjer u nadgledanja obrtnika, borbi protiv nadri obrtništva, izdavanje raznih certifikata i konačno obranički sud kao svojevrstan Sud časti na koji su se mnogi obraćali.

Predstavnici komora sudjelovali su na kongresima drugih komora u zajedničkoj državi i na međunarodnoj razini. Osim komunikacija s vlastima komore su u skladu sa svojim autonomnim ovlastima, obavljale niz poslova trajnijeg značaja kao na primjer organiziranje raznih gospodarskih izložbi i sajмова, brinule su se o stručnom školstvu i usavršavanju obrtnika i ostalih gospodarstvenika te organiziranjem gospodarskih stručnih organizacija. Jedna od važnih komorskih djelatnosti, kojima su se komore bavile, posebno zagrebačka, bilo je prezentiranje hrvatskog gospodarstva putem raznih izložbi i sajмова. Tako je zagrebačka TOK organizirala već na svjetskoj izložbi u Beču 1864. izložbu proizvoda nekih hrvatskih tvrtki. Od tada su gospodarske komore, posebno zagrebačka, organizirale izložbe proizvoda hrvatskog gospodarstva na mnogim međunarodnim i svjetskim izložbama, kao i izložbe uzoraka u hrvatskim pokrajinama, a među njima i Zagrebački zbor-velesajam. Na više međunarodnih izložbi hrvatski su izlagači dobili razna priznanja za kvalitetu svojih proizvoda kao na primjer za likere i vina na svjetskoj izložbi u Parizu 1873. dobili su zlatnu i srebrnu medalju, a za pletiva i

tkanine brončanu. Na izložbama u Trstu 1882. i u Budimpešti 1885. hrvatski su izlagači imali svoje zasebne paviljone u kojima su bili izloženi i zapaženi mnogi obrtnički proizvodi. Na izložbi u Parizu 1889., priređenoj u povodu stote obljetnice Francuske revolucije, hrvatski su proizvođači sudjelovali s proizvodima tekstila i brašna. I kasnije su sudjelovali na svim većim međunarodnim izložbama posredovanjem komora.

Gospodarske izložbe su priređivane i u hrvatskim zemljama. Prvu gospodarsku izložbu u Zagrebu 1864. pod nazivom Prva gospodarska obrtna izložba, organizirala je zagrebačka komora i na njoj su bili izloženi razni obrtnički proizvodi, jer tada još nije bilo u hrvatskim zemljama industrije. Na izložbi su bili prezentirani raznovrsni izložci raspoređeni u četiri skupine: proizvodi stočarstva, proizvodi poljoprivrede, zatim proizvodi obrta i četvrta skupina su bili umjetnički radovi i antikviteti. Izloženo je bilo približno 3.500 izložaka, a izlagači su bili iz svih hrvatskih pokrajina. Izložbu je posjetilo mnogo Zagrepčana, svaki peti stanovnik, a bilo je dosta posjetitelja i iz drugih hrvatskih krajeva. Ona je imala veliko značenje za razvoj obrta kasnije i industrije u pojedinim hrvatskim regijama. Slijedeća veća izložba održana je 1880. kao prvi vinski sajam, a naj veća prijeratna izložba koju je organizirala zagrebačka TOK održana je 1891. u povodu 50-te obljetnice Hrvatskog gospodarskog društva i na njoj su bili izloženi raznovrsni proizvodi iz svih hrvatskih krajeva. Uz nju je bila i gospodarsko-šumarska izložba pa je tom jubilarnom izložbom Gospodarskog društva bila prikazana u prosjeku cjelokupna hrvatska privreda tog vremena. Izložbu je posjetilo 450.000 posjetitelja, što je u to vrijeme bio vrlo veliki odaziv. Komora je i kasnije sudjelovala u organiziranju raznih izložbi, ali je taj posao ipak pretežito preuzeo Zagrebački zbor, a kasniji velesajam, koji je u međuratnom razdoblju prerastao u međunarodni velesajam. Komore su i dalje organizirale manje gospodarske izložbe s ciljem da ukaže na kvalitetu proizvoda, razvijanje reklamiranja robe i posebno suzbijanja nadri obrtničke "nelojalne" konkurencije. Komora je djelovala na unapređenju i

održavanju sajмова tako da je vodila i obznanjivala o njima statistike i vrijeme održavanja. 1929. je u njezinom izdanju izašao popis sajмова koji se održavaju na njezinom području. Raznih sajмова je godišnje na području zagrebačke TOK bilo oko 200, od čega najviše mješovitih, odnosno stočnih. Bilo ih je godišnjih, ali i mjesečnih u svim kotarskim mjestima. U 30-tim godinama je njihov broj znatno smanjen zbog gospodarske krize, ali i drugih razloga.

Trgovačko-obrtničke komore nastojale su unaprijediti i obrtničko stručno školstvo, ali i obrazovanje poljoprivrednika. Na inicijativu zagrebačke TOK osnovana 1832. trgovačka škola u Zagrebu i Zemunu te obrtna škola u Zagrebu. Na inicijativu komora u međuratnom su razdoblju obznanjeni su u 30-tim godinama zakoni koji su regulirali srednje stručno školstvo: zakon o srednjim trgovačkim školama, zakon o pomorsko-trgovačkim akademijama, zakon o ženskim zanatskim školama te o ženskim stručnim učiteljskim školama. Više godina komora je subvencionirala konobarsko-kuharsku školu Udruženja ugostitelja na području zagrebačke TOK. Pod zaštitom TOK i od nje osnovan bio je i Zavod za unapređenje obrta, koji je organizirao razne stručne tečajeve te nadgledao stručno školstvo. Zaslugom zagrebačke TOK osnovana je 1926. Ekonomsko-komercijalna škola, čiju je izgradnju i financijski potpomagala i koja je kasnije prerasla u Visoku školu pa u Ekonomski fakultet.

Od početka svojeg djelovanja zagrebačka TOK je nastojala da u zajednici s Hrvatsko-slavonskim gospodarskim društvom potakne razvoj poljoprivrede i obrazovanjem poljoprivrednika, bilo organiziranjem stručnih tečajeva ili stručnim školstvom. Rezultat tih nastojanja bilo je osnivanje Pučkog učilišta osnovanog 1860. u Križevcima, koje je preraslo u Visoku poljoprivrednu školu i uz koju je kasnije osnovan i prvi Zavod za poljoprivredna istraživanja a u okviru kojeg je otpočela proizvodnja seruma i cjepiva za životinje, a kasnije i ljude, zavodi za odabir sjemena i druge ustanove vezane uz poljoprivredu. U okviru tih nastojanja za obrazovanjem poljoprivrednika komora je organizirala izložbe poljoprivrednih proizvoda,

a kasnije podupirala osnivanje i djelovanje zemljoradničkih zadruga. Potaknula je izložbe poljoprivrednih proizvoda na velikim gospodarskim izložbama gospodarskog društva te na Zagrebačkom zboru-velesajmu. Zagrebačka TOK je u okviru svojeg djelovanja pripomogla osnivanju Trgovačkog doma i Zagrebačkog zbora dviju institucija koje su imale veliku važnost za razvoj ne samo trgovine već i cijelog gospodarskog života u hrvatskim pokrajinama. Također je nastojala organizacijski povezati pojedine stručne gospodarske skupine te je inicirala osnivanje 1903. Zemaljski savez hrvatsko-slavonskih industrijslaca, 1906. Saveza trgovaca Hrvatske i Slavonije i 1903. Saveza hrvatskih obrtnika.

Komora je vršila i određene gospodarsko- kulturne aktivnosti od brige o stručnom školstvu i kulturno-gospodarstvenim institucijama do sakupljanja i objavljivanja statističkih podataka o stanju u hrvatskom gospodarstvu u njenim brojnim publikacijama. Zagrebačka TOK je objavila i godišnje izvještaje o svojem djelovanju u kojima je bio i prikaz gospodarskih prilika u svim privrednim djelatnostima na njenom području te je u tom smislu djelovala kao informator i privrednicima i javnosti. Ostale komore su to činile povremeno. Uz kraće prekide, zagrebačka je TOK objavljivala i glasila Obrtnik i Trgovački svijet u predratnom razdoblju, a u međuratnom časopis Privreda, odnosno Hrvatska privreda kao teorijski časopis komore s važnim informacijama iz zemlje i svijeta. Uz razne obljetnice često su objavljivane i « Spomenice» publikacije u kojima su u sažetcima bili i prikazi razvoja gospodarstva na području komora u pojedinim vremenskim razmacima ili problemima koje bi trebalo rješavati. U okviru Komore bila je komorska knjižnica s vrlo bogatim fondom knjiga iz ekonomije i uopće gospodarstva kako u hrvatskim zemljama tako i u inozemstvu, a u komorskim izvještajima i bibliografije prispjelih knjiga pa i članaka iz tog fundusa ili informacije o njihovom izlaženju.

U osnivanju i organiziranju institucija bio je značajan i komorski pothvat u osnivanju i kasnije podupiranju rada Trgovačkog muzeja koji je u tijeku svojeg djelovanja omogućio i osnivanje Etnografskog muzeja te Muzeja

za umjetnost i obrt u kojem je bilo više odjela te je on djelovao kao zajednička komorska institucija. Osnovan prije rata taj je muzej imao i poseban odio željezničko-prometno tarifni, koji je pod upravom komore proučavao navedene probleme s obzirom na razvoj hrvatskog gospodarstva. Na temelju tih istraživanja u komori izrađen 1927. eleborat o razvoju željezničkog i riječnog prometa podastrt vladi, koja je i usvojila neke njegove segmente. Iako je djelovanje prometnoga odjela kao i cijelog muzeja u međuratnom razdoblju prestalo, ono je imalo znatnu važnost i do tada i kasnije za usmjeravanje gradnje prometnica. Uviđajući važnost prometa roba i ljudi za razvoj gospodarstva komora je od početka svojeg djelovanja nastojala svojim prijedlozima usmjeravati razvoj izgradnje prometnica. Već po svom osnivanju komora je predlagala izgradnju željezničke pruge od Zagreba prema Zidanom mostu kako bi povezali transverzalom sjevernu Hrvatsku s zapadno evropskim prometnicama. Tako je željeznička pruga u pravcu Zadani most Zagreb-Sisak dovršena i puštena u promet 1862. godine. U istom nastojanju bilo je i povezivanje prema sjeveru te je 1836. dovršena i puštena u promet transverzala Zagreb -Zaprešić- Varaždin-Čakovec prema mađarskoj granici i dalje na sjeveroistok. Obje su željezničke mreže trebale biti u kombinaciji s riječnim plovnim putovima, pa je komora u tom svom nacrtu prometa predlagala i regulaciju Kupe od Siska do Karlovca i od Siska do Zagreba čime bi se dobila i veza s Dunavom. Svi ti prijedlozi zagrebačke TOK o povezivanju željezničke i riječne prometne mreže ostali su samo prijedlozi do današnjih dana.

Povezanost sjevernih hrvatskih pokrajina s primorjem izvršena je izravnim povezivanjem Zagreba s Rijekom, ali ne i razgranavanje u južnom dijelu Karlovac-Senj-s ograncima za Kraljevicu, Bakar i Rijeku. Kasnije su ti pravci popunjeni cestovnim prometom. Izgradnja željezničke pruge zaobišla je male primorske luke i zbog promjena u pomorskom prometu u kojem je sve više prevladavalo parobrodarstvo i istiskivalo jedrenjaka pa je postala važnija riječka luka s dubokim gazom prikladna za parobrode više od Senjske i ostalih luka koje nisu

mogle primati veće parobrode. Komora je već u predratno vrijeme predlagala izgradnju ličke željezničarske transverzale za povezivanje Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom, a u međuratnom razdoblju izgradnju tako zvane unske pruge kao kraćeg puta. 1926. zagrebačka je komora izradila elaborat o prometnoj mreži hrvatskih pokrajina i podastrijeti vladi. Komore su, pogotovo u prvim poratnim godinama i kasnije, nastojale pripomoći u sređivanju unutarnjih organizacija prometa u uvjetima organizacije prometnica i sredstava prijevoza, kako bi se ubrzala cirkulacija roba s uvjetima. Komora je održavala godišnje i povremene sastanke s upravom željeznica pa sa te intervencije išle do te mjere da je predlagala i konkretne postupke poput načina pretovara roba, voznog reda, otvaranju industrijskih kolosijeka te organizacije radionica za popravak voznog parka. U to su vrijeme željeznice u hrvatskim pokrajinama bile u sklopu jugoslavenskih željeznica i komora je svojim intervencijama dopunjavala djelovanje zajedničke uprave željeznica. Djelatnost komore u razvoju i osposobljavanju željezničkog prometa kao i ostalog prometa znatno je pridonosilo razvoju cjelokupnog gospodarstva i usklađivanju njegovih potreba za prometom. Tako je na prijedlog zagrebačke TOK uvedeni su direktni vagoni za međunarodne prijevoze kako putnika tako i roba, organiziran sezonski saobraćaj, uvedeni turistički vlakovi i druge poboljšice u saobraćaju kao na primjer «komfor» u vlakovima u tadanjim mogućnostima, ali uglavnom u skuplje klasiranim vagonima, te inzistiranje na točnosti provedbe voznog reda.

U nastojanju za poboljšanjem cirkulacije roba i ljudi, komora je posebno isticala važnost uvođenja brzog poštanskog saobraćaja i telekomunikacija za uspješno poslovanje privrednika. Zbog toga je zatražila izgradnju što više telefonskih linija, nabavku materijala za njihovu izgradnju i konačno premještanje

poštansko-telegrafske komunikacije iz resora Ministarstva za graditeljstvo i njegovo prenošenje u Ministarstvo prometa i veza, što im je uz dosta pregovaranja i uspjelo.

Komore su bile posebno angažirane u praćenju i upozoravanju na probleme tarifnog sustava u gospodarstvu u svim njegovim segmentima. Budući da su komore imale u svojoj nadležnosti izdavanje uvozno-izvozne dozvola i raznih licenci, imale su i neposredan uvid u probleme tarifa. One su pak bile proizvoljno određivane i neujednačene pa stoga i često razlog sporog poslovanja i skupoće raznih roba. Tarife su određivale državna i oblasna administracija, a kako su njima bile vrelo financiranja, to su tarife određivane više prema potrebama administracije nego interesima gospodarstva. Stoga su tarife bile stalna tema rasprava pa i nesuglasica između komora i administracija i čestih interpelacija putem izaslanika komora kod državne vlade, ali više neuspješno nego uspješno.

Komore u hrvatskim pokrajinama održavale su međusobno kontakte i dogovore, ali i ostalim komorama na jugoslavenskoj razini, te također i s mnogim komorama drugih država i posebno s Međunarodnom trgovačkom komorom. Već 1865. zagrebačka TOK podržala je u posebnoj izjavi poziv britanskih trgovačkih komora da se i u Habsburškoj monarhiji u hrvatskim zemljama, uspostavi sistem slobodne trgovine. Takvo je stanovište zadržala i kasnije tijekom svojeg postojanja, pa i u međuratnom razdoblju u novoj državnoj zajednici, a osuđivala je fašističke sisteme organizacija u susjednim državama. Sve komore u hrvatskim pokrajinama, ali i druge u jugoslavenskoj državi, svoje su djelovanje zasnivale na liberalističkim shvaćanjima otvorenog gospodarstva sa slobodnom cirkulacijom roba i ljudi. Predstavnik zagrebačke TOK sudjelovao je kao izaslanik na Prvom međunarodnom kongresu gospodarskih komora u Liegu 1905. Za tu je prigodu prema anketi koja im je ranije poslana, komora sastavila i

jedan izvještaj o gospodarskim prilikama u hrvatskim pokrajinama i koji je pod nazivom «Rapport de la chambre de commerce et de l'industrie a Zagreb sur la situation economique, industrielle et commercial en Croatie.» koji je podijeljen učesnicima kongresa. U tom su izvještaju uz opis suvremenih prilika, prikazane i mogućnosti gospodarskog razvoja hrvatskih pokrajina.

Tijekom prvog svjetskog rata MTK je obustavila svoje djelovanje, i obnovila ga poslije rata 1920.godine još intenzivnije nego ranije. Hrvatske komore su opet slale svoje predstavnike na kongrese Međunarodne komore i o njenom radu izvještavale hrvatske privrednike i javnost u svojim publikacijama. Da bi uspostavila što bolju suradnju s MTK, zagrebačka TOK je pokušala osnovati njenu podružnicu u Zagrebu, ali nije uspjela, već je imala svojeg delegata u jugoslavenskoj podružnici MTK u kojoj su bili predstavnici svih jugoslavenskih komora, a sudjelovao je hrvatski predstavnik u upravi te podružnice. Izaslanici hrvatskih gospodarskih komora sudjelovali su u radu MTK kao poseban odbor ili u sastavu raznih komisija, što je bilo važno i zbog izvozno- uvoznih poslova i sklapanja raznih trgovačkih ugovora, putem kojih je u međuratnom razdoblju uglavnom i vođena trgovina. Zanimljiva je činjenica da je MTK povjerila jugoslavenskoj delegaciji misiju da kod Lige naroda uspostavi bolju suradnju s njenom administracijom i sudjelovanje na kongresima i konferencijama Lige i njenih odbora, kako bi mogli njeni poslovni interesi biti bolje zastupljeni. Jugoslavenska delegacija i u njoj hrvatski predstavnici sudjelovali su u izradi niza odluka MTK te utjecala i na njihovo prihvaćanje u jugoslavenskom zakonodavstvu i gospodarstvu. Među tim odlukama bila je i konvencija o međunarodnoj organizaciji velikih gospodarskih izložbi i sajmova, kojom su te gospodarske manifestacije u Jugoslaviji pa i u hrvatskim pokrajinama bile uvrštene u popis međunarodnih izložbi. Putem jugoslavenskog odbora bile su uvrštene u rad MTK u Parizu slijedeće institucije iz

hrvatskih pokrajina: zagrebačka TOK, osječka TOK, splitska TOK te dubrovačka zatim Zagrebački zbor, hrvatski Savez industrijalaca, Savez trgovaca, Zagrebačka burza za robu i vrednote, Savez udruženja grafičkih poduzeća, Savez novčanih i osiguravajućih društava Jugoslavije sa sjedištem u Zagrebu, Jugoslavensko društvo za zaštitu vjerovnika u Zagrebu, Udruženje interesenata privatnih željezničkih kola i lokomotiva u Jugoslaviji, također sa sjedištem u Zagrebu, te kao individualni članovi Zagrebačka dionička pivovara i tvornica slada u Zagrebu, Prva hrvatska štedionica, Jugoslavensko udruženje banaka d.d. Zagreb sa svojim predstavnicima.

Hrvatske komore slale su svoje predstavnike i na kongrese Međunarodne poštanske unije u kojoj su također bile učlanjene. One su održavale i neposredne veze s gospodarskim komorama u više evropskih država, ili su osnivane mješovite komore kao na primjer Francusko-jugoslavenska komora sa sjedištem u Parizu, Poljsko-jugoslavenska komora sa sjedištem u Varšavi, Jugoslavensko-njemačka sa sjedištem u Berlinu, Jugoslavensko-austrijska u Beču, Holandsko-jugoslavenska u Roterdamu, Mađarsko-jugoslavenska u Budimpešti, te englesko-jugoslavenska u Londonu i još neke.

U svojem dugogodišnjem djelovanju zagrebačka kao i ostale TOK, imala je posredničku ulogu između svojih članova, odnosno gospodarskih subjekata i državne odnosno oblasne administracije. U Beogradu je imala svoje predstavništvo-zastupstvo kako bi lakše pomagala svojim članovima i njihovim poduzećima i godišnja intervenirala više stotina puta kod raznih, vladini ureda za svoje članove pa je predstavljala svojevrsno autonomno tijelo u privrednim pitanjima-prema državnoj administraciji i zajedničkoj vladi.

Administrativna djelatnost komore bila je vrlo opsežna. Tako je na primjer sredinom 20-tih, odnosno 1926. zagrebačka TOK provela približno 10.000 raznih spisa kroz svoje urede. Najčešće su to bile razne izvozno-uvozne dozvole, a do sredine 30-tih broj tih spisa iznosio 65.000.

Također je godišnje održavan veliki broj raznih sastanaka i na njima usvojeno mnogo zaključaka o raznim privrednim pitanjima intervencija komore za njihovo provođenje kod raznih institucija vlasti ili u gospodarskom djelovanju. Komorska administracija vodila je i registre poduzeća te vrlo opsežnu statistiku o svim gospodarskim djelatnostima, na svojem području pa su njeni godišnji izvještaji pružali dobru informaciju o poslovanju gospodarstva. U tome je bila posebno iscrpna zagrebačka Trgovačko obrtnička komora, dok su ostale komore objavljivale samo povremeno izvješća o prilikama na svojim komorskim područjima.

Komora je djelovala kao posrednička vlast među svojim članovima u raznim sukobima ili drugim spornim situacijama putem obraničkog suda. Ta je institucija Komore imala posredničku ulogu u sporovima među članovima komore. Članovi obraničkog suda su birani među uglednim privrednicima, oni su bili počasni i dobrovoljni suci koji su presuđivali u raznim pa i imovinskim sporovima u nedostatku i zbog sporosti redovnih sudova. Oni su posredovali u svim većim sporovima između poslodavaca i radnika putem posebnog mirovnog suda u kojem su u jednakim omjerima bili poslodavci i predstavnici radnika koje su radnici neposredno birali kao svoje predstavnike. U razdoblju od 1924-1933. obranički sud zagrebačke TOK obradio je 84.500 takvih sporova i raspravio ih i malo tih sporova i drugih predstavki ostalo neriješeno. Ipak obranički sud je rješavao samo manje sporove uglavnom u manjim imovinskim iznosima. Mada obranički sud nije imao ingerencije redovnih sudova, imao je moralni utjecaj i pridonosio rješavanju niza poteškoća u poslovanju svojih članova. Djelovanje obraničkih sudova pridonosilo je između ostalog i jačanju autonomije komore pa i cijelog gospodarstva u odnosu na administraciju. Obranički sudovi su između ostalog rješavali i pratili postupke stečajeva raznih privrednih subjekata te prinudna poravnanja, što je bilo posebno važno u kriznim godinama početkom 30-tih i kao što pokazuje tablica njih je bilo najviše u hrvatskim pokrajinama, uz Dunavsku banovinu, i komorski sudovi su nastojali, posredujući u tim postupcima,

što bolje razmrsiti nastale privredne poteškoće svojih članova, ali to nije bilo lagano i zbog nedostataka zakonske regulative. Postojala je intencija da se što više kriznih situacija među poduzećima riješi prinudnim poravnanjem, a istovremeno su propisi te postupke otežavali tako da su mnogi privrednici više željeli stečaj svojeg poduzeća nego poravnanje pa je obranički sud u tim sporovima imao vrlo tešku zadaću posrednika.

Komorski prirezi bili su svojevrstan indikator ekonomskih i staleških odnos u trgovačko-obrtničkim komorama. Oni su pokazivali vrlo divergentne oscilacije, kako u vremenskom slijedu tako i u odnosima platiša prema svojim obvezama. Razlozi su bili više vrstni, od nemara članova za uplate do nemoći, zbog ekonomskih slabosti, kao i odnosa poreznika i komorske administracije. Stoga su te uplate i nesigurni pokazatelji strukture njenih članova, ali oni barem u obvezama pokazuje ipak približnu sliku u nedostatku drugih pokazatelja. Naime, komorski prirezi su bili u svojem odredbenom stavku odraz poreskih obveza i mogućnosti plaćanja poreskih obveznika u indirektnom smislu. Prirezi su određivani prema poreskim obvezama privrednika-članova komore i uplaćivani su za potrebe njenog poslovanja. Od 1910. do 1939. visina komorskog prireza varirala je od 5 posto 13 posto , a tada je snižena na 7-8 posto. Uplate prireza su varirale od 24- 100 posto, ovisno o visini obveze, ali više prema općim gospodarskim prilikama. Tako su na uplate do prvog svjetskog rata na području zagrebačke TOK do prvog svjetskog rata uplaćivane 30-100 posto, u tijeku rata od 30-70 posto, u 20-tim godinama od 15-30 posto. Smanjenje porezne stope u 30-tim godinama imalo je pozitivan učinak, pa su i u vrijeme krize, iznosile od 70-100 posto. Udio zagrebačkih privrednika u prirezu bio je u predratno vrijeme od 30-50 posto, a u međuratnom razdoblju od 60-80 posto, što govori o privrednom jačanju grada Zagreba u odnosu na ostalo komorsko podru-

čje.

Sredinom 20-tih godina-1925 zagrebački privrednici su imali 2,6 miliona prireznih obveza od ukupno 3,5 miliona za cijelo komorsko područje, uključujući i senjsku ispostavu. Poslije obveza zagrebačkih privrednika u velikom odmaku slijede karlovački sa svega 121 tisućom, pa varaždinski s 83 tisuće i Delnički s 71 tisućom, a ostali gradovi s okolo 50 tisuća sve do Zlatara i Gline u kojima je bio razrezan doprinos samo do 14 tisuća dinara. Navedeni podatci o prirezu pokazuju da se uz Zagreb samo nekoliko gradova moglo smatrati znatnije aktivnijim po prihodima od neagrarne privrede. Na području zagrebačko komore bilo je ukupno 36.874 poreznika i od njih je bilo 15.303 iz trgovine, 20.205 iz obrta, 4.927 iz gostioničarstva, 700 iz industrije, 166 iz novčarstva, 70 iz pomorstva i ostali.⁹ Struktura obveznika pokazuje sitno obrtničko obilježja ne agrarna privrede ,a još je to izrazitije, ako se promatra s obzirom ni visinu doprinosa koji su bili obvezni plaćati. Među obveznicima prireza bilo ih je samo 14 posto s 200 i više dinara obveznog prireza, a 50 posto s obvezom od 5-20 dinara te ostali s još manjim, što znači vrlo malim prihodima. Na sušačkoj i senjskoj ispostavi taj je postotak bio još drastičniji te je 75 posto obveznika plaćalo do 20 dinara, a u senjskoj 97 s tim da ih je od tog postotka čak 75 posto plaćalo do 5 dinara. Među gospodarskim skupinama odnos je bio slijedeći u postotcima:-komorski uredi¹⁰

STRUKTURA PRIVREDNIH ORGANIZACIJA NA PODRUČJU ZAGREBAČKE TOK 1925-1929

Godina	komorski trgovina	Prireznih prihodi obrt	Gostionice	industrija	novčarstvo	Pomorstvo	Ukupno
1925	10.808	20.205	4.927	700	166	70	36.876
1926	15.804	20.085	6.544	944	165	129	43.671
1927	16.137	20.110	6.482	855	149	137	43.870

⁹ Prema izvještajima komore

¹⁰ TOK Zagrebačka za 1939

1928	13.629	19.960	5.472	709	193	118	40.081
1929	13.805	19.334	6.185	842	168	159	40.538
1930	14.528	21.802	6.205	597	143	152	43.427
1931	17.690	21.717	6.433	503	159	137	46.639
1932	13.913	21.783	6.582	531	106	297	43.217
1933	13.913	21.783	6.582	531	106	297	43.217
1934	13.160	?	5.920	413	137	341	19.971
1935	13.047	?	4.878	433	89	393	18.840
1936	13.482	?	5.095	441	98	338	19.454
1937	12.902	?	4.419	355	92	249	18.017
1938	14.647	?	5.051	326	22	220	20.266
1939	14.914	?	5.347	?	79	170	20.510

Komorski prirez plaćali su vlasnici pothvata inokosnih tvrtki i direktori, poslovođe, viši službenici, dionička društva-obvezni na javni iskaz bilanci, zadruge, odnosno svi oni koji su na neki način odlučivali o procesu proizvodnje. Oni su kao članovi gospodarske komore putem njenih odbora i komisija kreirali njezinu gospodarsku politiku i na određene načine utjecali na smjernice razvoja gospodarstva u cjelini. Treba pri tome reći da njezina sitno posjednička struktura nije bitnije utjecala na njezinu gospodarsku politiku i da se ona kretala najčešće na liberalističkim pozicijama i nastojala sagledavati razvoj gospodarstva u cjelini i u okvirima suvremenih kretanja i u globalnim razmjerima.

U 30-tim godinama je prema Zakonu o radnjama omogućeno razdvajanje pojedinih djelatnosti u posebne komore pa je 1934. osnovana posebna Obrtnička komora, koja se posvetila pitanjima obrta, a 1937. i Industrijska komora sa svojim problemima.

U razdoblju od 191929-1939.odnos privrednih grupa komornog članstva bio je slijedeći: u postotnim razmjerima:¹¹

ODNOS PRIVREDNIH GRUPA KOMORSKOG ČLANSTVA OD 1929 DO 1939 U POSTOTNIM ODNOSIMA

Godina	Trgovina	Obrt	ugostiteljstvo	Industrija	novčarstvo	ukupno u
--------	----------	------	----------------	------------	------------	----------

					pomorstvo		milijonima
1929	35,2	19,65	10,11	21,36	13,24	0,27	4,9
1930	34,05	17,96	10,05	20,98	16,4	0,3	4,4
1931	38,5	16,5	9,3	23	12,5	0,2	4
1932	34,71	18,67	9,7	39,24	7,53	0,15	3
1933	34,35	16,62	10,25	29,86	8,78	0,14	2,8
1934	45,25	0	9,86	32,9	11,88	0,11	2,2
1935	53,24	0	11,62	27,62	7,64	0,47	2,3
1936	45,94	0	10,78	32,65	10,3	0,33	2,9
1937	51,24	0	8,8	35,6	8,4	0,2	2,6
1937	55,36	0	10,53	0,33	0,39	0,22	2,7
1939	74,16	0	19,91	0	12,73	0,1	2,2

Trgovci su u komori bili najbrojnija gospodarska skupina naročito poslije odvajanja obrtnika, ali je s obzirom na doprinose odnos bio obrnut pa se može pretpostavljati da je trgovački stalež bio relativno siromašan. Čak siromašniji od obrtnika. Kada su trgovci istupili u svoju posebni komoru, trgovci su ostali najbrojniji u komori, ali su njihovi redovi bili strukturalno složeniji od obrtničkih. Na kraju su u komori ostali samo trgovci predstavnici novčarstva, ugostiteljstva i turizma te pomorstva. Neposredno pred rat, zagrebačka TOK je bila u stvari trgovačka komora i u njoj je prevladavao srednji trgovački sloj, koji preuzima i glavnu riječ u komori i njenim odborima. Trgovačke veze s fašističkim državama učinili su komoru ovisnom i o administraciji Banovine Hrvatske, u kojoj je tražila zaštitnika, pa je na primjer Viša trgovačka škola postala državna škola, a komora pod izravnom ingerencijom vlade, a u narednim ratnim godinama još više vezana uz vladu nove države NDH.

Staleški trgovački savezi

Kao što je djelovanje komora utjecalo na gospodarstvo i u tome na trgovački stalež, tako su unutar komorskog djelovanja obrazovane i djelovale posebne trgovačke organizacije. Trgovci su sebe oduvijek

smatrali posebnim staležom sa svojom posebnom djelatnošću, koja nije ovisila samo o njihovom imovinskom stanju, već i "trgovačkom moralu", odnosno povjerenju koje su održavali i s povjeriocima i s kupcima. Trgovci su često uzimali robu od veletrgovaca na kredit, a često je tako i prodavali, pa je za njih «povjerenje» predstavljalo svojevrsni radni potencijal kao i novac. Naime, svaki trgovac je najprije morao imati kapital da bi nabavio robu i nju zatim pretvoriti u novac uz profit, a taj uložni novac najčešće je morao posuđivati dok nije rasprodao robu. Budući da u hrvatskim pokrajinama nije bilo puno investicijskog kapitala, to su trgovci više poslovali s posuđenim kapitalom bilo u obliku novca ili robe nego gotovinom, pogotovo u kriznim godinama. Stoga je povjerenje kao sastavni dio staleške časti imalo kod njih veliku ulogu kao što je solidna izradba proizvoda imala ulogu za prestiž obrtnika. Trgovci su međusobno bili više povezani nego druge djelatnosti, bilo da su izmjenjivali robu ili je transportirali ili pohranjivali, pa su ih mučile iste gotovo "staleške" nevolje s transportom, carinama, skladištima, lokalima i svim onim što ih je sililo na udruživanje kako bi zajednički riješili zajedničke poteškoće.

Prema ugarskom trgovačkom zakonu iz 1874. kojeg je potvrdio i hrvatski Sabor pa je vrijedio i za područje Hrvatske i Slavonije, trgovci su kao i obrtnici potpadali pod ingerenciju Obrtničko-trgovačkih komora i Obrtnih zborova unutar kojih su imali svoje stručne odbore i klasifikacije kao posebne skupine. Obrtni zborovi su bili administrativne institucije, koje su rješavale manje stručne i socijalne sporove koji nisu potpadali u nadležnost Trgovačko-obrtničkih komora ili državnih i oblasnih javno-pravnih institucija. Trgovci su bili u tim institucijama tako čvrsto obuhvaćeni da su svoje zahtjeve za posebnim stručno-staleškim institucijama postavili istom početkom XX stoljeća. Godine 1900 osnovan je Trgovački dom kao prva specifična opća staleško-stručna institucija, a zatim i Savez trgovaca čija su pravila potvrđena 1906. godine. Trgovci su pokušali narednih godina pokrenuti djelovanje Saveza trgovaca Hrvatske i Slavonije. Budući da je u Zagrebu djelovao Trgovački dom kao

specifična ustanova u kojoj su rješavani ne samo trgovački već i drugi privredni problemi, to je Savez trgovaca novoosnovan i počeo djelovati istom podlije rata. Savez trgovaca bio je gransko-teritorijalna organizacija koja se bavila problemima pojedinih trgovačkih struka, ali i trgovaca i trgovine u cjelini.

Razvoj općih gospodarskih uvjeta, kao i borba za poslovni opstanak, poticali su trgovce da afirmiraju svoj staleški status u društvu i u tom nastojanju da učvrste i svoje staleške organizacije. Polazeći od pretpostavke izražene u Izvještaju Saveza trgovaca iz 1925. da je "trgovina ona spona koja veže i spaja sve grane privrede u jednu kompletnu cjelini., a to se može postići samo onda, ako se trgovini i trgovcima priznaju njihova prava i dostojanstvo", trgovci su nastojali da svoje društvene pozicije učvrste solidnim poslovanjem i staleškim organizacijama. Za svoju struku su tražili obrtnički stručni status i svakom su prigodom nastojali potaknuti promjenu trgovačkog zakona iz vremena mađarsko-hrvatskog zakonodavstva, koji je dozvoljavao trgovanje svakome tko ima poslovnog kapitala da nabavi robu i volju da trguje. Svoj su stav obrazlagali željom za uvođenjem reda kako među trgovcima tako i trgovinama, suzbijanjem nelojalne konkurencije i zaštitom srednje imućnog trgovačkog sloja kao okosnice trgovačkog staleža te «trgovačkog morala» kao preduslov trgovačkog poslovanja. Kao što su obrtnici isticali kvalitetu izrade svojih proizvoda za spašavanje obrtničkog zvanja i poslovanja tako su trgovci isticali "moral" trgovačkog poslovanja, odnosno uzajamno povjerenje dužnika i vjerovnika kao osnovne pretpostavke uspješnog opstanka trgovačkog staleža, posebno u godinama krize. U tom smislu je indikativan Izvještaj Saveza trgovaca iz 1927. u kojem je kao prevencija nadolazeće gospodarske krize istaknut trgovački moral kao moguće sredstvo za njeno nadilaženje: "Treba dakle da svi napnemo svu svoju energiju i sve svoje znanje da se odupremo vladajućoj krizi i da među svima našim kolegama dižemo onaj naš biljeg, što nas zapravo čini trgovcima u pravom smislu riječi, a to je naša svetinja, naš moral. Neka

bude svakome trgovcu tražbina njegova vjerovnika onako na srcu, kao što mu je njegovo potraživanje kod dužnika ,neka se opet uvriježi da dospijeće računa ne smije biti prekoračeno niti za jedan dan, neka se kupuje samo onoliko, što prometu jednog posla odgovara, neka se režije za činovništvo i namještenike svede na pravu mjeru, neka se specijalno režije vlastitog života uravnoteže za mogućnošću zaslužbe u poslu, neka se obavlja solidna svrsishodna konkurencija i neka se nitko ne poslužuje za trgovca nedoličnom konkurencijom, pa ćemo se opet povratiti u ono doba, gdje je svaki trgovac mogao mirno da spava i gdje je i povjerioc mogao sa sigurnošću da računa da će, osim malih iznimaka, moći u stanovita vrijeme da raspolaže sa svojom imovinom, koju je u formi robe posudio dužniku." Bio je to uvriježen način razmišljanja, podosta cehovski nostalgican i kao što se uskoro pokazalo neprikladan, jer je osim poslovnog morala za dobro poslovanje bilo bitnije imati dosta poslovnog kapitala, jer je konkurencija i grosista i detaljista podjednako potiskivala trgovce "legaliste» odnosno srednji trgovački sloj. Svjesni svoj nestabilnosti trgovci se nastoje što više vezati uz svoje organizacije, jer se često pokazalo da propadanje «faktičkih" trgovaca, odnosno neprofesionalnih, povlači i obrtnike trgovce "legaliste" u stečajevе, bilo da su imali zajedničke poslove ili međusobnu konkurenciju.

Trgovci su kao i obrtnici tražili uporište u staleškim organizacijama i pomoć državne administracije. Dapače zalagali su se za "prisilne" ,odnosno obvezne, trgovačke organizacije u nadi da će potaknuti čvrstu falangu u borbi za probitke trgovačkog staleža o čemu govori Izvještaj s Prvog kongres trgovačkih korporacija SHS održan 1925. u Zagrebu:"Stvarajući dakle trgovački stalež ovu veliku stalešku organizaciju, koju danas inače ne možemo provesti radi nejednakosti nego obligatornim udruživanjem, ali ne u svrhu stvaranja cehova, nego u svrhu unapređivanja ekonomske snage trgovačkog staleža, uvjereni da će doći čas kao što je to bio u drugom velikom svijetu da će prestati potreba

prisilnog udruživanja, ali će onda svaki član vidjeti nemogućnost svojega opstanka, odnosno napretka izvan staleške organizacije." Svrha osnivanja takvih stručnih staleških organizacija bila je više vrsta: humanitarna i gospodarska. U humanitarnu je pripadalo stručno i kulturno obrazovanje trgovaca, osnivanje i vođenje stručnih čitaonica i tečajeva te osnivanje raznih zaklada, a među njima i bolno-potporne zaklade. Od sredine 20-tih godina i trgovci razmišljaju o redovnom zdravstvenom i mirovinskom osiguranju za sebe i članove svojih porodica, odnosno o socijalnom osiguranju kakvo su već imali radnici. Gospodarski razlozi za osnivanje staleških trgovačkih organizacija bili su također vrlo važni zbog više razloga na primjer, zbog osnivanja i vođenja skladišta za uzorke i tranzitnu robu, interpelacije državnoj i pokrajinskoj administraciji u vezi s trgovanjem, porezima i svim poteškoćama za razvitak "realne" trgovine.

Trgovačkih staleških organizacija bilo je na više razina. Najviša je bila na državnoj razini-centralna korporacija, odnosno Centralni ured trgovačkih korporacija sa sjedištem u Beogradu koji je imao reprezentativnu ulogu i bio spona s ministarstvom trgovine i industrije. Znatno djelotvornije bile su autonomne organizacije čiji je broj znatno povećan donošenja Zakona o radnjama 1931. odnosno osnivanja prinudnih organizacija po tom zakonu. Do tada je djelovao Savez trgovaca, pri čemu je značajno da je taj savez okupljao sve trgovce bez obzira na nacionalnu pripadnost u hrvatskim zemljama, različito od drugih staleških organizacija. Savez trgovaca je osnovan odmah poslije rata, njegovi su osnivači i voditelji nastojali okupiti što više članova te stručno i teritorijalno razgranati organizacije. Prethodio mu je savez osnovan u ranijim godinama koji nije aktivnije djelovao, jer je svu stalešku djelatnost trgovaca vodio Trgovački dom. Poslije rata Savez trgovaca dobiva novo značenje i ulogu, posebno nakon ukidanja Trgovačkog doma.

U svakom gradu ili srezu gdje je bilo 100 trgovaca osnivana je teritorijalna "filijala" Saveza. 1928. Savez trgovaca je imao 18 stručnih organizacija 15 mjesnih na području TOKZ. Međutim članstvo je stalno stagniralo. Kriza s početka 30-tih ipak je pokrenula trgovce na zajedničku djelatnost pa je povećan i broj članova, ali ipak samo je manji dio trgovaca bio učlanjen u organizacije Saveza, Od 1931. uz te «filijale» postojala su i zakonom predviđena "prinudna" udruženja. Do kraja 20-tih godina Savez trgovaca je imao 20 strukovnih i 12 mjesnih organizacija slijedećih struka: trgovaca tekstilnom robom na veliko, gorivim drvom i ugljenom, papirom i pisaćim priborom, željezom, kožom, vinom i žestokim pićima, izvoznici, poduzeća za posuđivanje filmova, trgovci kratkom, pletenom i galanterijskom robom, obućom, radio aparatima, živežnom i mješovitom robom, vele drogerija, građevnim materijalom, promet nekretnina, pisaćim strojevima, papirom i pisaćim priborom na malo, muške pomodne robe, poljoprivrednih strojeva, veletrgovci gramofonima i gramofonskim pločama, trgovci mlijekom i mliječnim proizvodima. Mjesnih organizacija je bilo u Bjelovaru, Gospiću, Gračacu, Grubišnom Polju, Karlovcu, Koprivnici, Križevcima, Ogulinu, Petrinji, Senju i Sisku.

Godine 1925 održan je i kongres trgovačkih korporacija Države SHS na kojem su se predstavnici trgovačkih organizacija iz cijele države pokušali dogovoriti o uređenju centralnog ureda trgovačkih korporacija sa sjedištem u Beogradu i načinu prisilnog udruživanja trgovaca u organizacije u cilju zajedničkog suprotstavljanja nadri trgovcima, odnosno svim onima koji su trgovali bez obrtnice.¹² Međutim, i usprkos razgovorima i dogovorima ni jedno ni drugo nije provedeno, već istom po Zakonu o radnjama. Taj Zakon, između ostalih odredaba o djelovanju privrednih organizacija, pa i trgovačkih radnji, odredio je i njihovo stručno udruživanje. On je predviđao, za razliku od ranijih zakona, posebna udruženja za svaku vrstu

---

¹² Trgovačke novine br.18 prvi kongres Udruženja Kraljevine SHS u Zagrebu

djelatnosti pa su po njemu i trgovci mogli osnivati svoja posebna udruženja. Učlanjivanje trgovaca u te organizacije bilo je obavezno, djelovale su samostalno kao teritorijalne organizacije, a svrha im je bila pomagati lokalnim i oblasnim obrtni vlastima kao ranije obrtni zborovi, a i same su obavljale neke stručne poslove koji nisu potpadali pod nadležnost komora i upravnih vlasti. U ta su udruženja morali uz poslodavce biti učlanjeni i trgovački pomoćnici i unutar tih udruženja mogli su birati svoj odbor da ih zastupa u raznim prigodnim sporovima i slično. Prinudna udruženja su mogla osnivati stručne sekcije, a svako stručno udruženje, osnovano izvan prinudnog moralo je biti učlanjeno i u prinudno.

Stručna udruženja su mogla biti osnivana teritorijalno na svim razinama pa i na nivou banovinskog udruženja, a međusobno su bila vertikalno povezana. Tako je centralističkim sustavom bila povezana sveukupna trgovina, a u uz trgovce i njihovi pomoćnici-radnici pa je tako na jugoslavenskom i hrvatskom području stvorena mreža stručnih organizacija korporativističkog tipa. Po navedenom sistemu bili su organizirani i trgovci. U svakom gradu, trgovištu ili srezu, gdje je bilo više od 100 trgovaca, oni su bili obavezni osnivati svoje mjesne, odnosno sreske organizacije. Te su organizacije u suštini imale onu ulogu, koju su prema ranijem zakonu imali Obrtni zborovi, ali su po zakonu o radnjama stručno podijeljene na obrtničke, trgovačke i industrijske prinudne organizacije u ciljem boljeg i efikasnijeg djelovanja. Tom su novom organizacijom bili dokinuti Obrtni zborovi i potisnute staleške organizacije poput Saveza trgovaca u trgovini, ali se ti raniji oblici "staleškog" organiziranja i dalje probijaju i nastavljaju djelovati bilo putem prinudnih organizacija njihovim okupljanjem u Savez bilo kroz stručne organizacije koje su Zakonom o radnjama bile također dozvoljene. Sistem prinudnih organizacija bio je uobičajen u fašističkim državama.

Zakon o radnjama je i za trgovinu sadržavao osnovne odredbe kako o organizaciji i načinu trgovačke djelatnosti tako i o tr-

govačkim organizacijama. I trgovci su kao i obrtnici morali po tom zakonu za obavljanje trgovačke djelatnosti biti stručno osposobljeni odgovarajućim stručnim školovanjem. I u trgovini je ostavljena mogućnost investiranja kapitala u trgovine nestručnim osobama, ali je posao morao voditi stručno obrazovani poslovođa. S obzirom na trgovačke organizacije Zakon je predviđao prinudne i stručne organizacije. Prinudne su organizacije okupljale trgovce svih struka na jednom komorskom području, ali su ostavljale mogućnost samostalnog djelovanja i stručnih organizacija u okviru prinudnih udruženja. Trgovački pomoćnici su bili također obuhvaćeni prinudnim organizacijama i stručnim, a unutar prinudnih birali su svoj pomoćnički odbor koji ih je zastupao u svim dogovorima i pregovorima s poslodavcima, čime ih se nastojalo odvojiti od sindikata s ostalim radnicima.

Odredbe Zakona o radnjama o prinudnim udruženjima trgovci su različito prihvatili. Formalno su skoro svi bili obuhvaćeni tim organizacijama, ali ih je relativno malo sudjelovalo u njihovom radu. Ipak je prevladavalo zadovoljstvo ,što je izraženo i u Izvještaju TOKZ iz 1932. : "Postoji opravdana nada da će se baš putem udruženja moći barem u većem dijelu suzbiti nadri trgovina, a trgovačke struke svrstati tako da ne će jedan(trgovac) posezati u djelokrug drugoga, što će veoma dobro djelovati na promet, a i na stalnost cijena."Iako svi trgovci nisu bili podjednako raspoloženi za prinudno udruživanje, ipak se već za godinu dana nakon njihovih osnivanja u njima kupio znatan broj kako pokazuje tablica za 1933.¹³

Broj prinudnih udruženja 1933 u 1000 dinara

Sjedište	Komore	Kolektivna	stručna	ukupno	rashodi	trgovci	Industrijal	obrtnici
DUBROVNIK		16	3	19	421	1614	25	2000
OSIJEK	trg. I indust.	17	2	19	706	4.237	160	0
OSIJEK	obrtnička	19	1	20	707	0	0	11.19
SPLIT	trg.industr.	16	5	21	570	11.500	70	0
SPLIT	obrtnička	18	2	20	290	0	0	500

¹³ Privreda,1934,str.71

ZAGREB	trg.industr.	43	11	54	3.578	12.683	427	0
ZAGREB	obrtnička	51	2	58	2.037	0	0	19.25
UKUPNO	Ukupno	180	26	211	8.309	30.034	682	32.9
Ukupno u jugoslaviji		740	264	1.004	23.216	99.341	2.828	130.8

Ovlasti prinudnih udruženja bile su veće od ranijih ovlasti stručnih udruženja. One su stekle pravo suodlučivanja u više poslova koji su ranije bili u nadležnosti gradskih i općinskih vlasti kao na primjer izdavanje radnih dozvola, zakonskih propisa koji su se odnosili na struku i slično. Iako su imale samo savjetodavnu funkciju, njihovo je mišljenje smatrano stručnim i kao takvo uvažavano. U njihovu nadležnost je pripadalo i određivanje odnosa učenika, pomoćnika s poslodavcima-trgovcima, radni sporovi, kolektivni ugovori, briga o stručnom usavršavanju članova udruženje, stručno školstvo i slični poslovi vezani uz trgovačku struku. Ipak je takvo korporativističko uređenje prinudnih organizacija više odbijalo nego privlačilo trgovce, što se vidi po dosta malobrojnom njihovom učešću u radu tih organizacija. Obično je samo oko 20 posto članova dolazilo na sastanke pa i godišnje skupštine, a očitovalo se i u snažnom otporu ukidanju stručnih organizacija izvan prinudnih.

Zakonom o radu regulirana je i socijalno zbrinjavanje trgovaca u odredbama o osnivanju fondova za zdravstveno i mirovinsko osiguranje članova prinudnih organizacija. Uskoro je osnovan i posebni fond za te svrhe te izrađena njegova pravila, pa su i trgovci uključeni u zajednički sustav socijalnog osiguranja za bolest i starost, što je među većinom trgovaca bilo primljeno sa zadovoljstvom, iako ne i načinom organizacije tog osiguranja. Naime, bilo je predviđeno uobičajeno osiguranje i osiguranje putem štednje. Taj tako zvani trgovački fond bio je ustanova javnog značaja pa su njegovi novci pohranjivani kod DHB, a uprava imala sjedište u Beogradu i nije davala na ta sredstva kredite, kako su to neki trgovci željeli. Međutim, osnivanje i organiziranje fonda trajalo je više godina i donekle je sređeno u predratnim godinama. Upravo na taj socijalni značaj prinudnih organizacija ukazuje i Trgovac iz 1932.: "Dok je radnik i namještenik barem nekako socijalno osiguran i zaštićen, što štiti i čemu ima da

se nada u budućnosti trgovac. Ničem u današnjem vremenu socijalnog previranja, valutnih perturbacija i poslovne depresije... Apsolutnu vrijednost predstavlja danas jedino zajednica socijalnih i gospodarskih interesa pojedinih staleža, a u daljem sklopu cijelog društva. Tvorci Zakona o radnjama ispravno su predvidjeli provođenje osiguranja privrednih staleža putem Prinudnih udruženja za slučaj bolesti, nemoći i starosti, za slučaj besposlice (neuspjeha u poslovanju) te posmrtnu pomoć obitelji. U tom pravcu su ingerencije novog zakona ljudske i suvremene, jer trgovac na primjer danas kao samostalni čovjek i radnik daleko lošije stoji od svog namještenika, a to je vapijući grijeh do neba, koji optužuje dosadašnje pomanjkanje socijalne solidarnosti i spoznaje. Da se uzmognu provesti ovi socijalni postulati, koji su temelj novog zakona valja u prinudnom udruženju sakupiti sve interesente. Ove se socijalne koristi mogu polučiti za pojedinca ako na njima surađuju svi-desetci hiljada trgovačkog svijeta, već i samoj našoj Savskoj banovini. Pocijepanost bila bi od nedogledne štete. Sitne organizacije ne bi nikada mogle pružiti onog što može prinudno udruženje sa 40 do 50.000 članova, koliko ima privrednika trgovaca u smislu novog zakona u samoj Savskoj banovini. Svi na okup-za sve. To neka bude zapovjedno geslo Udruženja prinudne organizacije ,koja nastavlja rad Saveza trgovaca."¹⁴ Socijalna zaštita trgovaca kao privatnika nije bila po zakonu za radnike i pomoćnike, već neka kombinacija navedenog zakona i pripomoćnih kasa za slučaj bolesti i smrti. One su kao staleške organizacije postojale i ranije, i novim zakonom trebalo je uspostaviti njihov kontinuitet u izmijenjenoj formi i proširenim sadržajem, ali se uskoro pokazalo da to nije bilo onako kako su to trgovci zamišljali i željeli.

Već i ranije su predstavnici trgovaca djelovali kao savjetnici u pojedinim sekcijama Komora i u poslovnoj organizaciji raznih stručnih ureda komora o čemu govore i Izvještaj Saveza trgovaca iz 1926. slijedeće:»"...praksa nas uči da su ovakve sekcije davale najstručnije izjave i savjete kad god su državna nadležstva takve trebale". Istu svrhu djelovanja imale su i prinudne organizacija

---

¹⁴ Trgovac 1932

po Zakonu o radnjama. U svakodnevnoj praksi te su organizacije nastavile djelovanje ranijih teritorijalnih organizacija Saveza trgovaca pa je i taj Savez preko njih nastavio kontinuitet svojeg djelovanja u novim uvjetima. Tako je odmah po uspostavi prinudnih organizacija na području zagrebačke TOK bilo 4 kolektivna udruženja i 8 stručnih, a takav kontinuitet je uspostavljen i na drugim komorskim područjima.

Rezimirajući položaj trgovaca i trgovine u tijeku prve polovine XX stoljeća može se konstatirati da su trgovina i trgovci kao privredni i socijalni stalež proživljavali permanentnu krizu, vezanu uz socijalno ekonomske krize u cijeloj državi pa i u hrvatskim pokrajinama. Klasični načini trgovanja su već krajem XIX stoljeća postepeno potiskivani od novih struja u vanjskoj i unutarnjoj trgovini, a zajedno s njom i trgovci kao poseban stalež. Trgovinom počinju se baviti raznovrsni prodavači roba, a javljaju se i nove vrste trgovačkih radnji. Klasična podjela na veletrgovce i obične trgovce, kakvi su formirani srednjevjekovnom trgovinom, dobivaju raznovrsne konkurente, što je znatno utjecalo i na razvoj trgovine kao posebne gospodarske djelatnosti tako i na unutarnju strukturu trgovačke djelatnosti pa i definiciju profesije, odnosno trgovačkog staleža. Ranija podjela na veletrgovce i inokosne trgovce u prvoj polovini XX stoljeća se mijenja kako u jednim tako i drugim vrstama. Veletrgovinu sve više zamjenjuju državna i razna društvena poduzeća, koja prodaju robu na veliko i u velikim robni kućama, a inokosni trgovci se razvrstavaju u djelatnosti na trgovce mješovitom robom i specijaliziranje trgovine i unutar tih kategorija nastaju razne podvrste poput sitničara, trgovačkih putnika i pokućaraca, koji su robu prodavali gdje god im se pružila prilika. Unutar takve postepene razdiobe nastali su unutarnji sukobi koji su onemogućavali i definiciju trgovine kao i trgovaca pa i same trgovine kao gospodarske djelatnosti. Unutar trgovine javljaju se među trgovcima podjele na

profesionalne i «divlje» trgovce pa su i tome pogledu prevladavale dosta kaotični odnosi koji su otežavali formiranje srednjeg sloja trgovaca, koji bi na određen način utjecao na usmjeravanje trgovine kao gospodarske djelatnosti. Takvi odnosi poticali su upravne vlasti na intervencije u sređivanju tržišta i potreba koje je tržište u društvu imalo, posebno u vanjskoj trgovini, jer su o njima ovisili i prihodi za podmirenje potreba državne administracije. Ona se u tom razdoblju javlja kao regulator odnosa u gospodarstvu pa i trgovine da bi svojim upravnim aparatom, porezima i carinama, osiguravala i svoju djelatnost pa i egzistenciju. U svim srednje evropskim zemljama, koje su kasno razvijale kapitalističke odnose i organizaciju državne vlasti, u prvoj polovini XX st. javlja se državna administracija više ili manje kao reliktna nastavka feudalnih gospodara u upravnom smislu, pa otuda i njezino znatno uplitanje u gospodarstvo i društvene odnose te nastojanje održavati ih pod svojom kontrolom. Socijal-liberalna struja oko društva Gospodarske sloge nastojala je uravnotežiti trgovačke odnose među tako različitim subjektima na taj način da je pokušavala putem zadruge pomiriti različite interese među trgovačkim grupama, ali nije naišla na odgovarajuće zanimanje, jer su inokosni trgovci nastojali potisnuti ostale subjekte u trgovini, a u trgovačkom zadruge zadržati samo njihovo povezivanje u cilju pribavljanja trgovačkih kredita.